

Némedi Andrea

**A POSZTSTRUKTURALISTA KRITIKA
MINT HIPERTEXT
(GEORGE P. LANDOW HIPERTEXT-ELMÉLETÉNEK
POSZT-SAUSSURE-I KRITIKÁJA)**

Ez a problémafelvetés inkább kijelentés, mint érvelés, mintegy puszta jelzés, megközelítés, mely "megelégszik" azzal, hogy metaforikus marad.

(Roland Barthes: *A műtől a szöveg felé*)

A metaforák sokkalta szívósabbak, mint a tények [...].

(Paul de Man: *Szemológia és retorika*)

Bevezető

A számítógép rohamos terjedéséből adódóan napjaink írói és olvasói egyre nehezebben tudják elkerülni, hogy elektronikusan tárolt szövegekkel kerüljenek kapcsolatba. Bár a jelen dolgozat elsősorban nyomtatásban megjelent szövegeket tárgyal, sőt maga is ilyen formátumban olvasható, szerzője sem íróként, sem olvasóként nem mellőzte a modern technológiát: szövegszerkesztő programmal dolgozott, és a hagyományos, cédulás katalógusok helyett a könyvtárak számítógépes nyilvántartásainak, illetve az Internet keresőinek a segítségével bukkant a bibliográfiában szereplő könyvek zömére. Ez a két példa persze nem fedi le az irodalom és a technológia gyakorlati találkozásának összes lehetőségét, hiszen egyre több elektronikus eszköz áll az irodalmárok rendelkezésére. Ezek maradéktalan számbavétele és leírása azonban kívül esik e tanulmány hatáskörén, mivel a számítógépes technológiával, illetve az elektronikus szövegekkel való irodalmi konfrontációra itt nem közvetlenül, hanem a médiaelmélet szűrőjén keresztül kerül sor.

Ez a tematikai korlátozás az alábbi írásnak azonban még mindig túl tág teret hagy, mivel az új technológia terjedésével és a felhasználási módok bővülésével a médiaelmélet is egyre nagyobb méreteket ölt – értve ezen mindazokat a reflexiókat, amelyek tárgya a technológia mint információs és kommunikációs médium. A dolgozat tehát arra sem vállalkozik, hogy a sokszínű és ellentmondásokkal teli

diskusszió átfogó képét adja. A bevezető is csupán néhány általános észrevételre szorítkozik, amelyekkel a dolgozatban tárgyalt téma tágabb kontextusba helyezését célozza.

A kortárs médiaelméletekben immár általánosan bevett az a vélekedés, miszerint az információtárolásra és kommunikációra használt mindenkori technológia az információ megszüréseivel és rendszerezésével, illetve a kommunikáció egyéb összetevőinek meghatározásával kihat a gondolkodásra, a kultúrára és a társadalomra. Az egyes elméletek közti különbség legfőképp abban áll, hogy milyen jellegű és mértékű befolyást tulajdonítanak a technológiának, illetve, hogy milyen fényben tüntetik fel a következményeket.

A jelen tanulmány nem vitatja a technológia kulturális és társadalmi hatásának tényét. Inkább maga is felveti ezt a témát, de immár nem a technológiával, hanem az azzal összefüggő diskurzusokkal kapcsolatban. A kérdés tehát az, hogy milyen kulturális és társadalmi hatásuk van maguknak a médiaelméleteknek.

A dolgozat előfeltevése szerint bármilyen nagyra becsüli is – akár pozitív, akár negatív értelemben – egy elmélet a technológia kényszerítő erejét, nem állíthatja a médiadeterminizmus abszolút voltát, hiszen ezzel feleslegessé tenné magát mint elméletet. Ha ugyanis a technológia – ha mégoly előreláthatatlanul is – nélkülünk alakítaná a kultúrát és a társadalmat, nem számítana, hogy mit mondunk róla. A technológia tematizálásának igénye mögött ezért kimondatlanul is az a vágy feltételezhető, hogy gondolkodásunk befolyásolásával az elmélet aktív módon járuljon hozzá az őt is magába foglaló kultúra és a társadalom alakításához. A dolgozat kiinduló hipotézise ezért az, hogy az elmélet a technológia erejével megegyező vagy ellentétes irányba hathat, felerősítheti vagy gyengítheti annak hatását. Az elméleti diskurzus kulturális és társadalmi hatásának tételezésével a jelen írás ugyanakkor elutasítja a 'semleges', 'értékítéletektől mentes', tehát 'következmények nélküli' leírás lehetőségét. A dolgozat ezzel a beszédaktusoknak azt a felfogását képviseli, amely a konstatív kijelentéseknek is performatív erőt tulajdonít. Mindezt alátámasztandó csupán egyetlen közismert médiaelméletre szeretnék hivatkozni.

A tudás posztmodern állapotáról értekező Jean-François Lyotard például – bár elismeri, hogy az általa megkísérelt "leírás egy része szükségképpen feltevésen alapul" (Lyotard 1993, 11), következőképp: nem ténymegállapítás, csak elmélet – 'az állapot / la condition' szó használatával az általa vizsgált tárgy állandóságára, mozdulatlanságára utal. Az informatizált társadalom kapcsán aztán a "számítógépek hegemoniájá"-ról beszél (15), ami azt az elképzelést sugallja, hogy a posztmodern

állapotot teljes egészében a digitális technológia határozza meg, s ezen semmit sem változtathat a technológiát tematizáló diskurzus.¹ Csakhogy a technológiai átalakulásokról Lyotard hamar áttér néhány ezekből következő “eszme”, “elv” és “nézőpont” társadalmi veszélyeinek tárgyalására (17), ami végső soron azt jelzi, hogy a tudás – és ezen keresztül a társadalom – alakításába nemcsak a technológia szólhat bele, hanem az ahhoz kapcsolódó nézetek, elméletek is. (Ez a konklúzió Lyotard kiinduló álláspontját tekintve igazából nem meglepő, inkább annak szerves következménye, hiszen a tudományos tudást ő a diskurzusok egyik típusaként [11], a társadalmi köteléket pedig nyelvjátékok összességeként [8-9] határozza meg.) A jelen vizsgálódás szempontjából a szóban forgó elmélet ezen felül azt példázza, hogy a technológiával való konfrontáció nemcsak közvetlenül, hanem az arra épülő elméleteken keresztül is lehetséges. Ez történik ugyanis az alábbi dolgozatban, amely számára Lyotard elmélete a továbbiakban csupán metodológiai példaeértékű.

A technológusok után jönnek a teoretikusok – mondja Friedrich A. Kittler, de teoretikusokon itt az irodalomárok is értendők, akik egyre szívesebben folynak bele az elektronikus médium mibenlétét, illetve gyakorlati következményeit boncolgató vitákba. Az új médiummal számot vető publikációk számának növekedése mellett ezt bizonyítja az irodalomtudományi tanszékek tanrendjének médiaelméleti tárgyakkal történő bővülése, illetve a hagyományosan meghirdetett irodalomelméleti kurzusok tematikájának hasonló irányú változása is – hogy csak a saját egyetememen tapasztalt példákat említsem. E tendencia láttán persze két kérdés is felmerül, ti. hogy mi köze a médiaelméletnek az irodalomhoz, illetve, hogy mit jelez az irodalmárok médiaelméleti nyitottsága.

Az eddigiek alapján az első kérdés könnyen megválaszolható: a médiaelméletnek – mint az információtárolásra és kommunikációra használt technológia elméletének – legalább két irodalmi vonatkozása van, amennyiben a

¹ Vö. a következő szakasszal: “A tudás természete nem marad változatlan ebben az átfogó átalakulásban. Csak akkor haladhat az új csatornákon és válhat operacionálissá, ha az ismeret informatikai mennyiségekké átalakítható. Megjósolhatjuk, hogy a konstituált tudás ily módon át nem alakítható összetevőit a jövőben elhanyagolják, és az új kutatási irányokat az szabja meg, hogy le lehet-e az esetleges eredményeket a számítógép nyelvére fordítani. Akár felfedezni, akár tudást átadni akarnak, a tudás »termelőinek« és felhasználóinak mostantól rendelkezniük kell olyan eszközökkel, amelyekkel a számítógépnyelvekre fordítanak. A fordítógépek kifejlesztésére irányuló kutatások már előrehaladottak. Egy bizonyos logika és ezáltal az előírások meghatározott sora együtt jár a számítógépek hegemoniájával, s így ezek határozzák meg, mely állítások tekinthetők a »tudás« állításainak” (Lyotard 1993, 14-15).

technológia az irodalom médiuma, az irodalom pedig az információátvitel és kommunikáció egyik formája. A médiaelmélet tárgya ezek szerint részben az irodalom egy része. Ez azt jelenti, hogy egyrészt a médiaelmélet az irodalom egy olyan aspektusát tárgyalja, amelyet az irodalomelméleti vizsgálódások eddig nem (vagy alig), másrészt a médiaelmélet új kontextusba helyezi a hagyományos irodalomelméleti kérdésvetéseket. A médiaelmélet irodalomelméleti relevanciájának belátása után ugyanakkor az imént feltett második kérdés is megválaszolható. Hiszen manapság, amikor az irodalomelmélet burjánzása nagyfokú elméleti tudatosságról és egyben megosztottságról tanúskodik, igazából az lenne furcsa, ha az irodalmárok elutasítanák a médiaelmélettel való konfrontációt. Miként Terry Eagleton megjegyzi: "Az elmélettel szembeni ellenséges érzület általában mások elméleteinek elutasítását és a saját elméletünk feletti elsiklást jelenti" (Eagleton 1983, viii). A médiaelmélettel szembeni nyitottság ezek szerint arról tanúskodik, hogy az irodalmárok készek tudatosan reflektálni saját elméleti előfeltevéseikre, illetve hajlandók elismerni saját elméletük relativitását, lemondva az 'időtlen', 'univerzális' és 'semleges' irodalomelmélet mítoszáról. A médiaelmélettel való közeledésből az irodalomelmélet tehát az önmagától való elidegenedés révén profitálhat. Az irodalomelméletben végbemenő változások persze nem hagyják érintetlenül az írás és olvasás gyakorlatát, így például a kritikát sem.

Az itt következő problémafelvetésekkel a jelen dolgozat azt a hiányérzetet szeretné csökkenteni, amelyet az elektronikus technológia irodalomra gyakorolt hatásáról folyó elméleti diskusszióban a kritika reflektálatlansága kelt. A tematikai sokrétűség ellenére ugyanis a kritika kérdését ritkán vetik fel, és olyankor is szélsőséges véleményeknek adnak hangot.² A helyzetet jól példázza George P. Landow munkássága.³ Bár irodalmi tevékenységének jelentős részét az elektronikus szövegek, illetve ezen belül a hipertext kutatásának szenteli, a kritikai gyakorlatot explicit módon Landow is csak egy írásában tárgyalja. A szóban forgó tanulmány a címében feltett kérdésre – ti. mit tegyen a kritikus a hipertext korában – a

² A kortárs médiaelméletek legtöbbször négy kérdést vetnek fel: (1) Hogyan befolyásolja a technológia az irodalmat, vagyis milyen szerkezeti, tematikai és funkcionális változásokat idéz elő egy-egy új technológia? (2) Milyen helyzetben van az irodalom más művészeti ágakhoz képest, ill. hogyan változik ez a pozíció? (3) Hogyan befolyásolja a technológia az irodalmi befogadást? (4) Miben vagy mennyiben változik egy irodalmi szöveg, ha azt egy új médiumba írják át (pl. film, CD-ROM)? Vö. Steigler (1997).

³ Vö. Landow honlapja (Landow 2000b).

következőképp felel: "Mit tegyen a kritikus? A válasz végül nem lehet más: Írjon magában a hipertextben" (Landow 1994, 36).⁴

Arra a kérdésre, hogy miként járulhat hozzá az elektronikus technológia a kritikai gyakorlat újraértelmezéséhez vagy megújulásához, illetve hogyan befolyásolhatja olvasásmódunkat az elektronikus szöveg, a jelen dolgozat George P. Landow hipertext-elméletének kritikáján keresztül keresi a választ. A szóban forgó szövegtörzset középpontba állítását nemcsak az motiválja, hogy határozott álláspontot képviselő és bőven kifejtett elméletről van szó, hanem az is, hogy Landow a kortárs hipertext-elméleti diskurzus egyik megalapozója, akinek definícióit és elképzeléseit a tudomány szinte kritika nélkül kanonizálta.⁵ A választást befolyásoló szempont volt az is, hogy a jelen szöveg szerzője osztja Landow elméleti preferenciáit, vagyis az elektronikus médium, ezen belül pedig a hipertext kérdését posztstrukturalista háttérrel próbálja megközelíteni. (Az elméleti pozíció megválasztása után talán felesleges is hangsúlyozni, hogy Landow neve a továbbiakban az olvasott szövegek jelölőjeként funkcionál.)

Az a tény, hogy ez a szöveg végül is nyomtatásban került most olvasója kezébe, azt sugallhatja, hogy szerzője végső soron Landow-val ellenétes végeredményre jutott, s a kritikusokat a hagyományos technológia alkalmazására biztatja. Való igaz, hogy a dolgozat konklúziója megkérdőjelezi azt az argumentációt, amelyre alapozva Landow az elektronikus médiumra való áttérést, azaz a hipertext írását szorgalmazza. A két technológia közti választást jelenleg azonban a személyes döntésen túl számos tényező befolyásolja, ezért a nyomtatott formátum nem annyira a szerző preferenciáira, mint inkább az őt övező intézményi keretekre lehet jellemző.

A dolgozat a továbbiakban a következő részekből épül fel.

Az első fejezet a már említett tanulmányt, Landow "What's a Critic to Do? Critical Theory in the Age of Hypertext [Mit tegyen a kritikus? Kritikaelmélet a hipertext korában]" című írását tárgyalja. Ez a szöveg a *Hyper/text/theory* [Hiper/text/elmélet] című tanulmánykötet szerkesztői előszavaként jelent meg, s rövid, bevezető jellegénél fogva megfelelő kiindulási alapnak tűnik. A hipertext definiálása és tipologizálása mellett ez az írás vázolja az elektronikus technológia és az irodalom egy lehetséges összekapcsolási módját, illetve ismerteti a hipertextben írt kritika feltételezett előnyeit.

⁴ Landow írásainak egy része már magyarul is hozzáférhető (Landow 2000a). Mivel a fordítás azonban egyben értelmezés is, az idézett részeket a továbbiakban mindenhol saját fordításomban közlöm, míg az angol eredetit lábjegyzetekben idézem.

⁵ Landow elméletének egyes pontjainak kritikájához lásd Aarseth (1994) és Kolb (1994).

A második fejezet célja a későbbi szövegolvasatok módszertani megalapozása, s ezen a ponton maga is egy módszertani megjegyzésre szorul – avagy inkább mentegetőzésre, amelyet egy olyan írás sem tud elkerülni, amely átfogóan kívánja a kritikát tárgyalni. Mivel a jelen dolgozat elsősorban azt vizsgálja, hogyan értelmezi újra Landow hipertext-elmélete a posztstrukturalista kritikai gyakorlat fogalmát az elektronikus médiumra való áttérés kapcsán, elengedhetetlen annak tisztázása, hogy mi értendő posztstrukturalista kritikán a nyomtatásos médiumban. Ezzel kapcsolatban azonban több nehézség is felmerül. Ugyanis éppúgy igaz, hogy "nincs gyakorlat elmélet nélkül" (Belsey 1991, 4), mint az, hogy "[h]a az utóbbi idők kritikai vitáinak résztvevői és megfigyelői valamiben egyetértésre jutnának, az az volna, hogy napjaink kritikaelmélete zavarba ejtő és zavaros" (Culler 1997, 17). Annak meghatározása érdekében, hogy miben hasonlít vagy miben tér el a hipertextben kivitelezett kritika – azaz a "hiperkritika" (Landow 1994, 38) – a nyomtatásban kivitelezett elődjétől, a továbbiakban – Catherine Belsey példáját követve – ezen utóbbinak inkább az egységét, mint belső különbözőségét hangsúlyozom. (Hogy ez mennyire lehetséges, arról tanúskodjon maga a dolgozat.) A hipertext-elmélet által átértelmezett posztstrukturalista kritika azonban a nyomtatott szöveg olvasásának nem egyetlen módja, ezért a második fejezet a kritikai gyakorlat két modelljét – tulajdonképpen az olvasás két módját – vázolja fel: a reprodukív és a produktív kritikát. Roland Barthes terminusait használva ezek tömören a következőképp jellemezhetők: a reprodukív kritika Művé, a produktív kritika Szöveggé olvassa tárgyát.⁶ Mivel a jelen dolgozat mellett érvel, hogy Mű és Szöveg nem szövegimmanens tulajdonságok, hanem az olvasás funkciói, a következő két fejezet ennek demonstrálását célozza.

Az első fejezetben tárgyalt tanulmány nem részletezi a hipertext tulajdonságait, ezért a harmadik és negyedik fejezet – a teljesség igénye nélkül – Landow egyéb írásait is szemügyre veszi. A dolgozat egyrészt a *Hypertext 2.0* című munkát tárgyalja, amely a *Hypertext: The Convergence of Contemporary Critical Theory and Technology* [Hipertext: A kortárs kritikaelmélet és technológia konvergenciája] című írás átdolgozott kiadása. Másrészt szó esik a Paul Delanyval közösen írt tanulmányról, ami szintén egy tanulmánykötet bevezető írásaként olvasható. Csakhogy amíg a harmadik fejezet az olvasott szövegek koherenciájára és a posztstrukturalizmushoz való problémamentes kapcsolódására fekteti a hangsúlyt, a negyedik fejezet az ellentmondásokat, apóriákat kutatja, célja tehát a

⁶ Vö. Barthes 1996a.

hiperkritika-elmélet – és ezzel együtt részben a posztstrukturalizmus – ideológiai leleplezése és retorikai vakságainak felmutatása.

Az utolsó fejezet konklúzió és kitekintés egyben, vagyis a dolgozat bevezetőjében megfogalmazott kérdésekre kínál egy-egy lehetséges választ, illetve témajavaslatokat tesz, melyekkel az elektronikus médium további tárgyalását, és más médiaelméletek kritikai olvasatát szorgalmazza.

Mindezek előtt azonban még egy megjegyzés. Be kell vallanom, hogy a szemináriumi viták és baráti beszélgetések során szinte egyedül maradtam azon véleményemmel, miszerint Landow hipertext-elmélete szélsőséges álláspontot képvisel. Az itt következő szövegolvasat célja a már elmondottakon kívül ezért az is, hogy feltárja azokat a stratégiákat, amelyekkel Landow szövegei az általam érzett radikalizmust elleplezik.

1. "Mit tegyen a kritikus? Kritikaelmélet a hipertext korában"

Miként a bevezetőben már láttuk, a "What's a Critic to Do? Critical Theory in the Age of Hypertext [Mit tegyen a kritikus? Kritikaelmélet a hipertext korában]" című tanulmány a címében feltett kérdésre a következőképp felel: "Mit tegyen a kritikus? A válasz végül nem lehet más [The answer, finally, must be]: Írjon magában a hipertextben" (Landow 1994, 36).⁷ A felszólításnak a 'must / kell' segédige ad nyomatékot, amely kifejezhet (1a) kötelességet, kötelezettséget, (1b) tanácsot, javaslatot, (2) logikai szükségszerűséget, konklúziót és (3) a beszélő ragaszkodását az elmondottakhoz.⁸ A válasz tehát így, a kontextusból kiragadva egy nagyon határozott álláspontot jelez, amely a következőket veti fel.

Kultúránkban, ahol az irodalom számára egyidejűleg (elvileg) két technológia is hozzáférhető, tehát nem áll fenn a kizárólagosságból adódó kényszer, az egyik technológia propagálása az alternatívákat riválisokként tünteti fel. A médiák közti választás két implikációval, illetve kérdéssel jár.

- a) A rivalizáló technológiák egyikének preferálása értékítéletet jelent. Tisztázandó, hogy az elektronikus médiumnak a nyomtatott médiummal szembeni felértékelése milyen motivációjú. Érzelmi, teoretikus, kulturális vagy politikai?
- b) Minden értékítélet alapja a különbség, amely azonban lehet kvalitatív és kvantitatív is. Kérdés tehát, hogy az elektronikus médiumban írt kritikai szöveg milyen módon és/vagy milyen mértékben tér el a nyomtatottól?

⁷ "What is a critic to do? The answer, finally, must be Write in hypertext itself."

⁸ Vö. OALD, Ország, UGE.

Landow lakonikusan megfogalmazott utasítása ezeken felül – ahelyett, hogy megszüntetné a kritikus tanácsstalanságát – újabb kérdéseket szül: Mivel magyarázható a válasz magabiztossága? Mit tesz a kritikus, amikor hipertextben ír? És legfőképp, mi az a hipertext? A dolgozat most következő része Landow érintett tanulmányának olvasásakor ezekre a kérdésekre keresi a választ.

1.1. A kortárs kritika(elmélet) és technológia(elmélet) konvergenciája

A tanulmány felütése “Konvergenciák” alcím alatt a következő definíciót adja: a hipertext “egy individuális szövegegységekből, avagy lexiákból, és az azokat összekötő elektronikus kapcsolóelemekből álló információs technológia” (1). A ‘lexia’ szó révén ez a meghatározás beidézzi Roland Barthes *S/Z* című kritikai szövegét – emellett minden egyéb olyan írást, amely az *S/Z*-t tárgyalja; illetve Barthes más szövegeit; továbbá e szövegek kommentárjait; stb. A hipertextet alkotó szövegdarabokra mintegy zárójelben (két vessző között) adott szinonima tehát a kortárs irodalom- és kritikaelméletnek egy jelentős szövegtöredékére – és ezzel a definíció megfogalmazójának elméleti preferenciáira – utal. Az így létrehozott intertextuális kapcsolat ugyanakkor előrevetíti a tanulmány első állítását, miszerint a fent nevezett technológiában “és az utóbbi idők irodalom- és kritikaelméletében sok minden közös” (Uo.).⁹

A tanulmány második mondatában már expliciten is megjelenik az előbb csak allúzióként odaértett szerző neve, s az is kiderül, mi értendő valójában az utóbbi idők irodalom- és kritikaelméletén: “Miként a Roland Barthes-hoz és Jacques Derridához hasonló posztstrukturalisták sok újabb keletű munkája, a hipertext például újraértelmezi a szerzőkről és olvasókról, illetve az általuk írt és olvasott szövegekről régóta fenntartott, hagyományos feltételezéseket” (Uo.).¹⁰ Ebből azt tudtuk meg, hogy Landow posztstrukturalista pozícióból beszél, amikor a tanácsstalan kritikust a hipertextben való írásra biztatja. Következésképp az elektronikus médiumot irodalomelméleti szempontból preferálja. Részben választ kaptunk arra a kérdésre is, hogy mit tesz a kritikus, amikor hipertextben ír: az irodalom – ti. a szerző, az olvasó, a szöveg – posztstrukturalista átértelmezését végzi. Ez viszont újabb kérdéseket vet fel. Miért van szükség ehhez az új

⁹ “Hypertext, an information technology consisting of individual blocks of text, or lexias, and the electronic links that join them, has much in common with recent literary and critical theory.”

¹⁰ “For example, like much recent work by poststructuralists, such as Roland Barthes and Jacques Derrida, hypertext reconceives conventional, long-held assumptions about authors and readers and the texts they write and read.”

technológiára? Miért ne írjon a kritikus továbbra is nyomtatásban, ahogy azt például Barthes vagy Derrida tette?

A tanulmány harmadik mondata számos példával támasztja alá az első mondat állítását az új információs technológia és az irodalom kapcsolatáról. Vagyis a lexiák, Barthes és Derrida után Landow további fogalmakkal és nevekkel pontosítja, mi értendő az utóbbi idők irodalom- és kritikaelméletén: *intertextualitás* (Julia Kristeva), *többszólamúság* (Mihail Bahtyin), *hatalmi hálózatok* (Michel Foucault), *rizóma* (Gilles Deleuze és Félix Guattari), *l'écriture feminine* (Hélène Cixous [ez a példa már az ötödik mondatban szerepel]) (Uo.).¹¹ Ebben a mondatban azonban már nemcsak a párhuzamokról – vagy konvergenciákról – esik szó, hanem a hipertext és a posztstrukturalista kritika különbségéről is. A tanulmány itt azt állítja, hogy “a hipertext megkülönböztető jegyeinek egyikét [one of the defining features of hypertext]” adó “elektronikus összekapcsolás [electronic linking]” “megvalósítja / megtestesíti [embodies]”, illetve “szemlélteti / példával illusztrálja / létrehozza / igazolja [instantiation]” a fent említett elméleti elgondolásokat (Uo.). A különbség az igei rész szerint tehát az, hogy ami a posztstrukturalizmusban eddig csupán koncepcióként [notion, emphasis, conception, idea] létezett, az a hipertextben az elektronikus összekapcsolás révén konkretizálódik. A második mondat kapcsán felmerült kérdésekre ezzel mégsem kaptunk választ, hiszen a posztstrukturalisták munkáiban, vagyis az eddigi kritikai írásokban sem történt más, mint elméleti elgondolások gyakorlati létrehozása, illetve konkrét példákkal való alátámasztása. Az állítmányból ezen felül csupán az elektronikus és a nyomtatott médium anyagi különbségére lehet következtetni, amelyet az 'embody' igében szereplő 'body / test', illetve az 'instantiation' jelentésmezéjébe tartozó 'substance / szubsztancia' főnév implikál.¹² A materiális különbség tételezése azonban azért problematikus, mert egyszerre evidens és abszurd. Vagyis az elektronikus és a nyomtatásos technológia közti nyilvánvaló materiális különbségek ellenére nehezen elképzelhető, hogy az előbbit alkotó fém vagy műanyag alkatrészek és elektronikus kisülések miként adhatnának 'szemléletesebb testet' a szóban forgó koncepcióknak, mint amelyet a nyomtatott könyvet alkotó papír és festék adott. Vagyis

¹¹ “Electronic linking, which provides one of the defining features of hypertext, also embodies Julia Kristeva’s notions of intertextuality, Mikhail Bakhtin’s emphasis upon multivocality, Michel Foucault’s conceptions of networks of power, and Gilles Deleuze and Félix Guattari’s ideas of rhizomatic, »nomad thought«. [...] For this reason even thinkers like Hélène Cixous, who seems resolutely opposed to technology, can call for ideas, such as *l'écriture feminine*, that appear to find their instantiation in this new information technology.”

¹² Vö. OALD, AMN, WBD.

problematikusnak tűnik a posztstrukturalista kritika és hiperkritika különbségét csupán ebből az eltérésből levezetni. A tanulmány harmadik mondatának alanyából – ti. 'összekapcsolás' – viszont arra lehet következtetni, hogy nyomtatott és elektronikus kritika között Landow elsősorban a strukturális különbségekre helyezi a hangsúlyt.

A tanulmány negyedik mondata a fent nevezett irodalom- és kritikaelméletet már nem magával a hipertexttel – ti. a technológiával –, hanem annak koncepciójával veti össze, ezzel is csökkentve a materiális különbségekre eső hangsúlyt. A hipertextualitás elgondolásának és a posztstrukturalizmusnak a konvergenciáját a tanulmány itt kétféle módon magyarázza. Egyrészt a két elméleti elgondolás körülbelül azonos időben keletkezett, másrészt mindkettőt "a nyomtatott könyv és a hierarchikus gondolkodás egymással összefüggő jelenségével való elégedetlenség" szülte (Uo.).¹³ Az első magyarázat azt jelzi, hogy a tanulmány az irodalom- és kritikaelmélet megítélésekor nem hagyja figyelmen kívül az idő dimenzióját. Ezt egyébként már a címben szereplő 'age / kor(szak)' szó is jelezte. A történelmi beágyazottság figyelembe vétele egyet jelent annak elismerésével, hogy az elméletek változhatnak, vagyis nincsenek univerzális és időtlen igazságok. A második magyarázataból a z következik, hogy Landow számol a hatalmi viszonyok kérdésével, vagyis a posztstrukturalizmus népszerűsítésekor figyelembe veszi annak politikai vonatkozásait. Miként a politikai kritikáról írva Terry Eagleton megjegyzi, "[néhány elmélet] ideologikusságát semmi sem jelzi világosabban, mint az a próbálkozásuk, hogy teljesen figyelmen kívül hagyják a történelmet és a politikát" (Eagleton 1983, 195).¹⁴ Az imént idézett második magyarázat emellett a hierarchikus gondolkodást a nyomtatott könyv jelenségéhez köti, amiből az következik, hogy az elektronikus médiumra való áttéréstől Landow végső soron a hatalmi viszonyok demokratizálódását várja.

Miután elismerem, hogy Landow az új technológia preferálásával a hatalmi viszonyok kiegyenlítésére törekszik, joggal szegezhető nekem a kérdés, miért vádolom a hiperkritika-elméletet radikalizmussal. Erre egyelőre én is csak egy kérdéssel tudok felelni. Hogyan egyeztethető össze a demokrácia elve azzal az ellentmondást nem tűrő hangnemmel, amellyel a szöveg ezen elv megvalósítására

¹³ "The very idea of hypertextuality seems to have taken form at approximately the same time that poststructuralism developed, but their points of convergence have a closer relation than that of mere contingency, for both grow out of dissatisfaction with the related phenomena of the printed book and hierarchical thought."

¹⁴ "some of the theories we have examined in this book are nowhere more clearly ideological than in their attempts to ignore history and politics altogether"

utasít? Álláspontom igazolásához ezért a későbbiekben még tisztázandó, miképp szentesítheti a cél az eszközt, vagyis hogyan leplezi a szöveg az elmélet és a gyakorlat e diszkrepanciáját.

1.2. Distinkciók a hipertext(ualitás) fogalmában

A hipertext definíciója után a tanulmány két distinkciót tesz, melyek mindegyikére nagy hangsúlyt fektet. Egyrészt megkülönbözteti a hipertext általános fogalmát annak egy adott rendszerben való megvalósulásától; másrészt elhatárolja az elektronikus textualitás fogalmát annak egy adott apparátuson való fizikai megjelenésétől. Ebből a megfogalmazásból úgy tűnhet, hogy Landow a szellemiség és materialitás, vagy az elméleti és gyakorlati dimenzió különválasztását hangsúlyozza. Csakhogy az 'individuális szövegegységekből, avagy lexiákból, és az azokat összekötő elektronikus kapcsolóelemekből álló információs technológia' megkülönböztetése az azt megvalósító konkrét rendszertől (software) és fizikai apparátustól (hardware) paradoxonnak tűnhet, amennyiben technológián általában software és hardware együttesét értjük. A dolgozat az alábbiakban ezért e distinkciók részletezésére, illetve értelmezésére vállalkozik.

1.2.1. Az aktuális software jelentette korlátok

A hipertext és hipermedia irodalmi, kulturális és politikai implikációinak további tárgyalása előtt Landow felhívja a figyelmet e terminusok "általános jelentése [the general meaning]" és "az aktuális rendszerekben való specifikus megvalósulásaik [the specific embodiments of them in actual systems]" közti különbségre (2).¹⁵ Vagyis Landow a hipertext általános fogalmát megkülönbözteti az aktuális software-től.

Példaként a HyperCard nevű programot említi. Számos erénye ellenére ez a software szerinte "nem reprezentálja a valódi hipertextet, és ezért azzal a sajnálatos hatással járt, hogy túlságosan korlátozott képet adott erről a hatalmas [powerful]

¹⁵ Megjegyzem: a 'hipermédia' terminust a szöveg itt használja először, vagyis erősen kérdéses, hogy milyen jelentéssel bír egyáltalán. A kontextusból nem sok derül ki, mivel a szó egy összetett főnévi szintagma egyik mellérendelt tagjaként, jelző nélkül áll. Az értelmezés egyetlen lehetősége itt a szóösszetételt alkotó tagok – ti. 'hiper' és 'média' – jelentésének összeadása. Később (29. oldal) Landow hipermédiának nevezi azt a hipertextet, melynek lexiái szövegeken kívül képet és/vagy hangot is tartalmaznak.

technológiáról, vagy arról, amivé az válhat” (3).¹⁶ (Megjegyzem, hogy a 'powerful / hatalmas' jelzővel a technológiát Landow ismét a hatalom és ezáltal a politika kérdéséhez köti.) A Hypercard 1.0-ás verziója például a “kártya metaforájára [card metaphor]” (Uo.) épült, ezért a szövegegységek méretét az a szempont határozta meg, hogy ráférnek-e egy-egy ilyen kártyára, amelyek közül a rendszer ráadásul egyszerre csak egyet tudott a képernyőn megjeleníteni.

Az említett software hibáinak említése után Landow azt is jelzi, hogy mi célja van a különbségtétellel:

Ezekre a korlátozásokra nem azért mutatok rá, hogy ezt a programot kritizáljam, amely olyan sokat tett azért, hogy az embereket a hipertextualitás képzetéhez [idea] vonzza; hanem azt akarom szorgalmazni [urge], hogy a hipertextet ne csupán a HyperCard értelmében fogjuk fel. (Uo.)¹⁷

A distinkció célja ezek szerint nem az, hogy a technológiát a software-rész kizárásával hardware-ként értelmezze, vagy hogy a hipertextnek software-független jelentést adjon. A megkülönböztetés célja csupán az, hogy a technológia software-függő tulajdonságait megóvja az általánosítástól. Landow tehát arra figyelmeztet, hogy az éppen alkalmazott program nem feltétlenül aknázza ki a technológiában rejlő összes lehetőséget; azt azonban nem tagadja, hogy a technológia potenciálját valamilyen konkrét rendszerben aktualizálni kell.

1.2.2. Az aktuális hardware jelentette korlátok

Miután felhívta a figyelmet arra, hogy – “különösen fejlődésének korai szakaszaiban” (Uo.)¹⁸ – a hipertext általános fogalma elválasztandó a specifikus megvalósulásaitól, Landow arra figyelmeztet, hogy “különbséget kell [must] tenni a

¹⁶ “[the first version of HyperCard] does not represent true hypertext, and it therefore has had the unfortunate effect of conveying too limited an idea of what this powerful technology is or might become”

¹⁷ “I point out these limitations not to criticize this program, which has done so much to attract people to the idea of hypertextuality, but to urge that we not conceive of hypertext solely in terms of HyperCard.”

¹⁸ “particularly during the early stages of its development”

digitális textualitás és egy konkrét apparátuson való olvasásának a tapasztalata között is” (Uo.).¹⁹

Erre a distinkcióra állítólag azért van szükség, “mert sok ember, aki az elektronikus textualitással konfrontálódik, összekeveri az olvasás tapasztalatát azzal a konkrét technológiával, amin olvas” (4).²⁰ Tehát a digitális textualitás fogalmából a tanulmány valójában nem az olvasás tapasztalatának egészét zárja ki, csupán annak fizikai összetevőit – vagyis azokat, “amelyeknek több közük van a jelenlegi számítástechnológiához, mint magához az elektronikus szöveghez” (Uo.).²¹ Ezzel Landow a hipertext fogalmát nemcsak az aktuális software-től, hanem az aktuális hardware-től is megkülönbözteti, tovább csökkentve ezzel a materialitásra eső hangsúlyt.

Erre már a tanulmány második részében kerül sor, amely a “Bőrkötéses könyvek olvasása a fürdőkádban, vagy a hipertext olvasófelülete”²² alcím alatt idézi fel azt az argumentációt, amely a hardware-rel való fizikai konfrontáció tapasztalatára hivatkozva utasítja el az elektronikus technológiát. Olyan ellenérvekre kell itt gondolni, amelyek a képernyőn történő olvasáskor például a bőrkötés tapintását vagy a fürdőkádban való fekvést hiányolják. Példaként arra, hogy “az olvasás aktusa változni fog, amint megváltozik az olvasói felület vagy mechanizmus természete” (Uo.),²³ a tanulmány többek közt olyan újításokat említ, mint amilyenek a vezeték nélküli, hordozható gépek (laptopok) vagy a billentyűzetet helyettesítő elektronikus toll.

Ezen a ponton érdemes ismét felvetni Landow radikalizmusának kérdést. A tanulmány érintett részében ugyanis több olyan stratégia is tetten érhető, amelyekkel a szöveg saját radikalizmusát leplezi. Személyes meggyőződésem az, hogy Landow elutasítja az elektronikus technológia “érzelmi diszpozíciók [emotional dispositions]” (Uo.) alapján történő megítélését, vagyis nem tartja komoly érveknek, ha valaki a bőrkötéses könyvet hiányolja. Ezt azonban Friedrich A. Kittlert idézve teszi, minek következtében Landow álláspontja nem mondatik ki közvetlenül a szövegben. A Kittler szavai révén implikált elutasítás után Landow megállapítja, hogy a szóban forgó “reakció nem találja el az elektronikus textualitással

¹⁹ “one must also distinguish between digital textuality and the experience of reading it on a particular apparatus”

²⁰ “many people confronting electronic textuality confuse the experience of reading it with the particular technology on which it is read”

²¹ “that have to do more with current computer technology than with electronic text itself”

²² “Reading Leather-bound Volumes in the Bathub; or, The Hypertext Reading Site”

²³ “the act of reading will change as the nature of the reading site or mechanism changes”

kapcsolatos lényegi pontot – az alapvető elkülönülését attól a tárgytól, amelyen olvassák” (Uo.).²⁴ A kritikus megjegyzés alanyát képező ’reaction / reakció’ szót azonban az ’entirely understandable / teljesen érthető’ jelzős szerkezet módosítja, ez tompítja a megállapítás élet. Ezek után Landow saját érzelmi diszpozíciójának ecsetelésébe kezd, és egy fürdővízbe esett értékes könyvről szóló anekdota kíséretében vallja be közönyét a kádban történő olvasással szemben. Az elektronikus technológia ellenzőit Landow végül azáltal próbálja ’feltétlen szimpátiájáról’ biztosítani, hogy megosztja velük saját preferenciáit, ti. hogy ő személy szerint heverőn vagy ágyban fekvé szeret olvasgatni. Az adott kontextusban én csak ironikusan tudom érteni ezt a ’vallomást’. Közöny vagy szimpátia helyett tehát ellenszenvet hallok ki belőle.²⁵

1.3. A hipertext tipológiája

Bár óva int attól, hogy a jelenleg rendelkezésünkre álló software-ekkel és hardware-ekkel szerzett tapasztalataink alapján általános megállapításokat tegyünk a hipertextre vagy hipertextualitásra vonatkozóan, Landow kitart kiinduló álláspontja mellett: az irodalmi és politikai változások megvalósulását nem elméleti elképzelésektől, hanem a technológiától várja. Miként írja, “sem politikai, sem irodalmi implikációkat nem vezethetünk le csupán ezekből a pusztá, bár rendkívül szuggesztív, definíciókból, mivel az ilyen rendszerek konkrét technológiákban való aktuális megvalósulásaik jelentős befolyással bírnak” (6-7).²⁶

Mivel úgy gondolja, hogy “[b]árkinek, aki a hipertext irodalmi, kulturális és politikai implikációról akar írni, először némi gyakorlati tapasztalatra kell szert tennie a hipertext rendszerekkel és az azokon írt dokumentumokkal” (7),²⁷ írása

²⁴ “this entirely understandable reaction misses the central point about electronic textuality – its fundamental distinction from the object on which it is read”

²⁵ Vö. uo.: “I have little interest, I must admit, in reading books, leather-bound or otherwise, in a bathtub – particularly since that time I lent friends a prized first edition of a 1950s science fiction classic that ended up in their tub. Nonetheless, as one who has always done a good deal of reading reclining on sofas or stretched out on a bed, I certainly sympathize with those who protest that they do not like to read at a computer screen.”

²⁶ “one can derive neither political nor literary implications from these bare, if enormously suggestive, definitions alone, for the actual instantiations of such systems in particular technologies have a major influence”

²⁷ “Anyone writing of the literary, cultural, and political implications of hypertext, however, needs first to have some practical experience with hypertext systems and with documents on those systems.”

nagy részét Landow annak szenteli, hogy bemutassa a jelenleg létező hipertext-alkalmazások főbb fajtáit. A tanulmány alapján a következő tipológia állítható fel.²⁸

- (I.) Rendszer- vagy technológia-függő [system- or technology-determined] különbségek
 - (i) Logikai és konceptuális linkekkel rendelkező, nem elsősorban szöveg- vagy kép-alapú hipertextek
 - (ii) Hálózatra kapcsolt [networked] hipertextek
 - (iii) Kapcsolat nélküli [stand-alone] hipertextek
- (II.) Szerző-függő [author-created] különbségek: A különbségek itt a szerző által alkalmazott retorikai és organizációs megoldásokból adódnak, ezért ebből a szempontból a jelenlegi hipertextek nagy változatosságot mutatnak.
- (III.) Strukturális különbségek
 - (i) Tengely mentén strukturált [axial-structured] hipertextek
 - (ii) Háló-struktúrájú [network-structured] hipertextek

Mivel a jelen dolgozat Landow hiperkritika-elméletének kritikáját nem a konkrét technológiával, vagyis nem az aktuális hipertext-alkalmazásokkal való összevetés révén, hanem Landow szövegeinek szoros olvasásával kívánja megvalósítani, most nem tér ki a tipológiát alátámasztó példák tárgyalására. A további vizsgálódás szempontjából a tipológiának itt azért van jelentősége, mert a különböző alkalmazások kapcsán fény derül Landow preferenciáira.

Irodalmi szempontból Landow a hálózatra kapcsolt, háló-struktúrájú rendszereket tarja a legígéretesebbnek. Ezek közül is azokat, amelyek szerzői a leginkább szakítanak a nyomtatott könyvben megszokott retorikával: a lineáris organizációval. A hipertext módozatok és műfajok ezen értékelése megerősíti a jelen dolgozat korábbi sejtését, nevezetesen: az irodalmi és politikai következményeket Landow nem az elektronikus technológia materialitásából, hanem a szöveg strukturális jegyeiből vezeti le.

1.4. A hipertextben írt posztstrukturalista-ideológia kritika(elmélet)

A jelenlegi konkrét hipertext-alkalmazások bemutatása után a tanulmányt záró rész alcíme ismét felteszi a kritikus teendőire vonatkozó kérdést. Az erre adott végső választ már ismerjük, hiszen a tanulmány tárgyalását a jelen dolgozat olyan kérdések megfogalmazásával kezdte, amelyeket Landow határozott konklúziója implicált. Elsősorban két kérdésre vártunk választ.

²⁸ Vö. Landow 1994, 6-31.

- a) Mi motiválja az elektronikus médiumnak a nyomtatott médiummal szembeni felértékelését?
- b) Milyen különbségre épül ez az értékítélet?

A dolgozat az eddigiek alapján az alábbi következtetésekre jutott.

- a) Landow elutasítja a technológiák érzelmi diszpozíciók alapján történő megítélését. A kritika szempontjából az elektronikus médiumot ő elsősorban irodalomelméleti megfontolásokra hivatkozva preferálja, de a posztstrukturalizmus népszerűsítésekor nagy hangsúlyt fektet az elmélet kulturális és politikai implikációira is.
- b) Az elektronikus médiumnak a nyomtatott médiummal szembeni felértékelésekor Landow elsősorban a bennük írott szövegek strukturális jegyeit veszi figyelembe. Ezeket viszont nem függetleníti teljesen a materialitástól, mivel a hipertextualitás koncepciójának irodalmi, kulturális és politikai implikációit konkrét technológiai megvalósulásokhoz köti.

A dolgozat az alábbiakban Landow végső válaszánaak kontextusát tárgyalja, méghozzá két lépésben, ti. a válaszban használt 'must / kell' ige két fő jelentésmezeje szerint. Egyrészt tisztázandó, hogy mi alapján értelmezhető posztstrukturalista szemszögből külső kényszerként vagy logikai szükségszerűségként a médiumváltás.²⁹ Másrészt kérdés, hogy miért jelent különös előnyt a médiumváltás a posztstrukturalista kritikára nézve.³⁰

1.4.1. A kritika médiumváltása mint külső kényszer és logikai szükségszerűség

Bár általános médiaelméleti megfontolásokról eddig nem sok szót ejtett, tanulmánya befejező részében Landow csatlakozik azon szerzőkhöz, akik szerint a modern – ti. a posztmodern 'előtti' – tudomány és kritika "a nyomtatott könyv multiplicitására és állandóságára [the multiplicity and fixity of the printed book]" alapozva jött létre (35). McLuhan, Foucault, Derrida, Kittler, Elizabeth Eisenstein és Alvin Kernan munkáira hivatkozva Landow megállapítja, hogy "[a]mit ma normális tudományos gyakorlatnak tartunk, azzal a feltétellel jött létre, hogy a térben és időben elválasztott olvasók ugyanarra a szövegre tudtak hivatkozni" (Uo.).³¹ A "nyomtatás rezsimének [print regime]" (Uo.) ezt az előfeltételét a hipertext megkülönböztető jegyét jelentő elektronikus összekapcsolás Landow szerint felszámolja: "A hipertext, amely lehetővé teszi az olvasók számára, hogy egy

²⁹ Vö. a 'must' (1a) és (2) jelentésével.

³⁰ Vö. a 'must' (1b) és (3) jelentésével.

³¹ "Not until readers separated in space and time could refer to the same text did much of what we take to be the normal practice of scholarship come about."

lehetőségalmazon belül kiválasszák saját útvonalait, feloldja azt az alapvető állandóságot, amely [a hagyományos, nem posztstrukturalista (N.A.)] kritikaelméletünk és gyakorlatunk alapját képezi” (Uo.).³² Következésképp “ennek az új információs technológiának hatalmában áll [has the power] újjáalakítani kultúránk alapvető feltevéseit a textualitásról, szerzőségről, kreatív tulajdonról, oktatásról és egy sor más kérdéstről” (32).³³ Mi ihez kezdjünk mármost a hipertext jelentette hatalommal?

Landow végső válaszát már ismerjük: Használjuk! Érdekes azonban megvizsgálni a válasz felvezetését is, mivel itt ismét tanúi lehetünk a radikális álláspontot elfedő retorikának. Ezzel együtt választ kaphatunk a jelen dolgozat egy korábban feltett kérdésére: Hogyan egyeztethető össze a demokrácia elve azzal az ellentmondással nem tűrő hangnemmel, amellyel a szöveg ezen elv megvalósítására utasít?

A tanulmány konklúzióját jelentő felszólítást a 'must / kell' segédige vezeti be, amelyről már korábban megállapítást nyert, hogy kizárólagos egyértelműséggel ruházza fel az utasítást, miszerint a kritikusnak hipertextben kell írnia. A tanulmány címét adó eredeti kérdésben azonban nem a 'must' ige, hanem a szinonim 'to be to' szerkezet szerepel. Ezen utóbbinak a kötelesség, szükségszerűség, parancs kifejezése mellett viszont több jelentése is van, amelyek közül kettőt a tanulmány is felhasznál.³⁴

I. válasz: Azt a jelentést aktualizálva, amely szerint a szerkezet megállapodást, intenciót vagy célt fejez ki, Landow először jövő időben érti a kérdést: Mit *fog* a kritikus tenni? “Ha a hipertext valóban komoly paradigmaváltást jelent, akkor természetesen várható, hogy a nyomtatáson alapuló irodalom legtöbb tudósa, kritikus és elméletalkotója nem fog [will] tenni vele kapcsolatban semmit” – hangzik a felelet (35). Az ebben használt 'will' segédige a jövőre vonatkozó jóslás mellett hajlandóság vagy annak hiányának jelzésére is használatos.³⁵ A felelet tehát az irodalmárok tudatos ellenállását tételezi, miként azt az idézet további része is mutatja: “Elfordítják majd [will] a tekintetüket, tagadják, ha erre kényszerülnek,

³² “Hypertext, which permits the readers to choose their own paths through a set of possibilities, dissolves the fundamental fixity that provides the foundation of our critical theory and practice.”

³³ “this new information technology has the power to reconfigure our culture’s basic assumptions about textuality, authorship, creative property, education, and a range of other issues”

³⁴ Vö. OALD, UGE.

³⁵ Vö. OALD, UGE.

hogy a hipertextuális fikció vagy költészet valódi fikció vagy költészet, és általában nagy ragaszkodást mutatnak a nyomtatott könyvhöz” (Uo.). A feltételezett ellenállással Landow két – bár nem közvetlen – módon is leszámol. Egyrészt az irodalmárok jellemzésére egy birtokos szerkezetet használ, amelyben az irodalmárokat a nyomtatáson alapuló irodalom birtokaként szerepelteti. Ezzel azt implikálja, hogy a szóban forgó csoport a hierarchikus gondolkodás befolyása alatt áll, és nem érdeke a hipertext kapcsán beharangozott demokratizálódás. Másrészt a felelet ismét felidézzi a z érzelmekre a pelláló technológia-ellenes a rgumentációt. A következő mellékmondat – kissé eltúlozva – megint arra utal, hogy a technológia ellenzői a fizikai élményt veszik alapul: “még akkor is [tagadják a hipertext valódi létét], amikor a számítógépes szöveg feltehetőleg elidegenített vagy elidegenítő hatásainak tapasztalatát egy gazdag szattyánbőrbe kötött viktoriánus regény simogatásának tapasztalatával vetik össze” (Uo.). A fizikai tapasztalat érvényességét Landow végül újfent az ironia eszközével tagadja – de csak halkán, ti. zárójelben: “(habár, az igazat megvallva, szinte valamennyi általuk olvasott könyvről kiderül, hogy papírkötéses formájúak, s amelyeket azért is félrevezető »tökéletes kötésűnek« mondani, mivel szekcióról szekcióra szétestek saját vagy tanítványaik kezében)” (Uo.).³⁶

II. válasz: A tanulmány ezután a 'to be to' szerkezetnek a lehetőséget kifejező jelentését aktualizálja, és arról beszél, hogy mit *tehet* a kritikus a hipertexttel kapcsolatban. A választ még itt is egy érzelmi diszpozíciókra tett utalás vezeti be: “Annak az egyre növekvő számú embercsoportnak, amely egyaránt szereti a nyomtatott könyveket és azok új, elektronikus kiterjesztéseit vagy részbeni analógiáit, számos lehetősége van.” (Uo.)³⁷ A beharangozott számos lehetőség közül Landow azonban csak kettőt említ, melyeket a határozottabb u tasítás felé mutató 'task / feladat' szóval jelöl.

³⁶ “Of course, if hypertext truly marks a major paradigm shift, then one can expect that most scholars, critics, and theorists of print-based literature will do nothing at all about it. They will avert their eyes, deny, when pressed, that hypertext fiction or poetry is real fiction or poetry, and in general express great affection for the printed book – even on occasion contrasting the experience of encountering the supposedly denatured and denaturing effects of computer text to that of fondling a Victorian novel bound in rich morocco (even though, to be honest, almost all the books they have ever read turn out to take the form of paperbacks, so misleadingly labeled »perfect-bound,« that fell apart, section by section, in their hands and in those of their students).”

³⁷ “Those increasing number of people who like both printed books and their new electronic extensions or partial analogues have several choices.”

Az egyik feladat [task] az információs technológia korábbi nagy változásainak vizsgálatát foglalja magába, úgymint a kéziratról a nyomtatásra vagy a kisipari nyomtatásról a nagy sebességű nyomtatásra való áttérés vizsgálatát. Egy másik, szorosan ehhez kapcsolódó vállalkozás [task] a digitális szó azon használatára koncentrál, melynek célja a nyomtatásos kultúra észrevétlen, naturalizált és misztifikált aspektusainak felfedése. (36)³⁸

A 'What is a critic to do?' kérdésre adott I. és II. választ azt köti össze, hogy mindkettőben megfogalmazódik az, ami a hiperkritikáról az eddigiek alapján csupán sejtethető volt. Ahogy már a posztstrukturalista kritika történelmi meghatározottságának és politikai vonatkozásainak figyelembe vételével jelezte, az elektronikus technológia elidegenített és elidegenítő hatásairól [denatured and denaturing effects] és a nyomtatásos kultúra észrevétlen, naturalizált és misztifikált aspektusainak felfedéséről [to reveal unnoticed, naturalized, and mystified aspects of print culture] beszélve Landow ugyanis azt adja tudtunkra, hogy a hipertexthez szerinte ideológiakritikai potenciál társul. E felismeréshez két előzetes belátás szükségeltetik. Egyrészt, a fennálló ideológia működése leginkább egy adott történelmi korhoz kötött kulturális és társadalmi berendezkedés naturalizált és misztifikált aspektusaiban érhető tetten. Másrészt, ezen 'észrevétlen' aspektusok felfedésével a kritika elidegeníti és megkérdőjelezi a fennálló ideológiát.³⁹

Mivel a jelenlegi kultúrát Landow a nyomtatás technológiájához köti, következő megjegyzésével arra figyelmeztet, hogy saját tanulmánya, amely maga is egy hagyományos könyvben olvasható, a fennálló – de Landow által elutasított – ideológia újratermelését eredményezheti: "az elméletalkotót ezek az aspektusok éppúgy magukba foglalják, mint a vizsgálódás ama specifikus formája, amely a nyomtatásra alapuló elmélet, konkrétan annak posztstrukturalista formái, és a hipertext elmélete és gyakorlata közti specifikus konvergenciákat kutatja" (Uo.).⁴⁰ Abból a belátásból, miszerint a technológia következményei külső kényszerként

³⁸ "One task involves investigating previous major shifts in information technology, such as that from manuscript to print or from craft to high-speed printing. Another closely related task focuses on using the digital word to reveal unnoticed, naturalized, and mystified aspects of print culture."

³⁹ Vö. Belsey (1991).

⁴⁰ "these aspects involve the theorist as does the specific form of investigation that probes the specific convergences between print-based theory, particularly its poststructuralist forms, and hypertext theory and practice"

nehezdednek az elméletalkotóra, a tanulmány konklúziója valóban logikai szükségyszerűségként következik: a jelenleg uralkodó ideológia kritikájához el kell szakadni a nyomtatásos technológiától.

1.4.2. A hipertextben írt kritika előnyei

A jelen dolgozat egyik központi kérdésére válaszolva – ti. milyen következményekkel jár a médiumváltás a kritikai szövegre vonatkozóan – Landow tanulmányának befejező része végezetül az eddigi tapasztalatokra hivatkozva a következőt mondja. “Az első próbálkozások azt sugallják, hogy a hipertextuális környezetben írt kritika és elmélet elkerülhetetlenül részesül a médiumra jellemző tulajdonságokból, úgymint: többszólamúság, lezáratlanság, multilineáris elrendezés, a nem szövegszerű információ nagyobb aránya, illetve a szerzőség – beleértve a szerző tulajdon eszméit – és a szövegen belüli státusviszonyok alapvető rekonfigurációja (Uo.)”⁴¹

Miután korábban már megállapítást nyert, hogy a nyomtatott könyv és a hipertext különbsége elsősorban az általuk lehetővé tett szövegek strukturális jegyeiben keresendő, valóban elkerülhetetlennek tűnik, hogy a hipertextben írt szöveg az új médium tulajdonságaival rendelkezzen. Landow szerint ez azért előnyös, mert a hipertextben írt irodalomról hipertextben írt kritika egy újabb posztstrukturalista elképzelést valósít meg: az irodalmi és kritikai szöveg közti határ eltörlését.

Amikor Cixous, Barthes, Miller és más elméletalkotók az elméleti és az irodalmi szöveg közti határ vagy korlát megtagadására törekednek, állításaik sokak számára hirtelen felháborítóan elbizakodott és nagyra törő próbálkozásoknak tűnnek, amelyekkel az átlagos olvasó sohasem találkozik, és amelyeken a költő és író mosolyog – úgy tűnik, hogy ezeknek az állításoknak a nyomtatás világában csak az egyetem státusszférájában van értékük. Mindazonáltal, miként Barthes és Derrida megállapításai a szerző haláláról, Derridáé a textualitásról, Kristeváé az intertextualitásról és annyi más egyéb, a kreatív és

⁴¹ “The first attempts to write criticism and theory within a hypertext environment suggest that they inevitably share the medium’s characteristic multivocality, openendedness, multilinear organization, greater inclusion of nontextual information, and fundamental reconfiguration of authorship, including ideas of authorial property, and of status relations in the text.”

diskurzív módok ezen összeolvadása egyszerűen *megtörténik* a hipertextben. (39)⁴²

A hiperkritikai szöveg általános jellemzését tekintve Landow eddig tárgyalt írása a továbbiakban nem sok támpontot ad, leszámítva még egy utolsó megjegyzést: “ezeket a témákat a *Hypertext* [című könyvem]ben már tárgyaltam (bár nem specifikusan az új médiumban írt elméletre utalva)” (36-37).⁴³

2. Kritikai szöveg 'a nyomtatott könyv korában'

Az itt következő fejezet Landow további írásainak tárgyalása előtt azt kívánja tisztázni, hogy mi értendő a 'kritika' és a 'szöveg' posztstrukturalista felfogásán a továbbiakban. E pontosításra azért van szükség, mert bár a 'posztstrukturalizmus' kifejezés egy egységes elméleti keretre utal, az egyes elméletalkotók felfogásában jelentős különbségek vannak. A jelen dolgozat ezért két olyan szerző egy-egy írására hivatkozik, akik vállalkoztak arra a (lehetetlen) feladatra, hogy összegezzék a posztstrukturalista elképzeléseket.

2.1. "A múltól a szöveg felé"

“A múltól a szöveg felé” című írásában Roland Barthes azon mutáció diagnosztizálására vállalkozik, amely a nyelvről alkotott elképzelésünk megváltozása, illetve a nyelvészetben, az antropológiában, a marxizmusban és a pszichoanalízisben végbemenő interdiszciplináris átalakulások következtében “hatalmába keríti a mű fogalmát” (Barthes 1996a, 67). A jelen dolgozat a “korábbi kategóriák elcsúsztatásával vagy kifordításával” létrejövő Szöveg barthes-i leírását tekinti a posztstrukturalista 'szöveg'-konceptiók legjobb összefoglalásának (68). Bár ezen összegzés összegzésére itt nem kerül sor – Barthes szövege ugyanis “maga is csak »szöveg« lehet” (74), vagyis 'redukálhatatlanul plurális' (70) –, a továbbiakban ez jelenti a hivatkozások referenciáját.

⁴² “When Cixous, Barthes, Miller, and other theorists seek to deny a boundary or barrier between theoretical and literal texts, their claims strike many as outrageously pretentious attempts at self-aggrandizement, which the general reader never encounters and at which the writer of poetry and fiction smiles – claims that in a print word have value only, it would seem, in the statusphere of academe. Nonetheless, like Barthes's and Foucault's remarks about the death of the author, Derrida's on textuality, Kristeva's on intertextuality, and so many others, this merging of creative and discursive modes simply *happens* in hypertext.”

⁴³ “I have already discussed these matters (though not with specific reference to writing theory in the new medium) in *Hypertext*”

2.2. "Kritikai gyakorlat"

Critical Practice [Kritikai gyakorlat] című könyvében Catherine Belsey elsősorban Louis Althusser, Roland Barthes, Jacques Derrida, Jacques Lacan és Pierre Macherey írásait tárgyalja. Ezeket a 'poszt-saussure-i' [post-Saussurean] jelző segítségével próbálja összefogni, majd arra vállalkozik, hogy bemutassa ezen elmélet produktív kritikai gyakorlatát. (Megjegyzem, a 'poszt-saussure-i' elnevezés ügyesen kivonja magát abból a 'minek-nevezzetek' játékból, amelynek a 'strukturalista', 'posztstrukturalista' és 'dekonstruktív' jelzők a szereplői.)⁴⁴ Ez az eljárás persze, amely nemcsak az egymástól lényegesen eltérő elméleti diskurzusokat, de azok gyakorlati következményeit is homogénnek mutatja, sok szempontból vitatható. Az egyik kifogás az lehet, "hogyan az elmélet végső soron nem azonos a módszerrel, még ha néha nehéz is megvonni a határt" (Jefferson és Robey 1995, 23).⁴⁵ A *Critical Practice* azonban nem is egy egyedül üdvözítő módszert ír le.

A fent nevezett szerzők elméleti és kritikai írásait Belsey egy oppozíció révén homogenizálja, vagyis a poszt-saussure-i szemléletet szembeállítja az irodalom hagyományos, ún. 'józan észre alapuló szemléletével' [a common sense view of literature]. Hogy mi értendő ezen, azt jól példázhatja egy hosszabb részlet Goethe *Az ifjú Werther szenvedései* című regényéből, amelyben a címszereplő egy irodalomról folyó beszélgetésről számol be.⁴⁶

Táncosném unokahuga érdeklődött, hogy elolvasta-e már Lotte a minap küldött könyvet. – Nem – felelte ő –, nem ragadott meg [es gefällt mir nicht], máris visszaadom. Amit korábban küldött, az se volt jobb. – Megkérdeztem, miféleké voltak azok a könyvek, s meglepődtem igen határozott ítéletén. Azon is, hogy minden mondata nyomán újabb báj, a szellem újabb sugárzása jelent meg az arcán. S derű is, mert megérezhette, hogy egy a véleményünk.

- Fiatalabb fejjel – mondta – mindennél jobban szerettem a regényeket. Istenem, milyen jó volt vasárnap behúzódni egy sarokba, és szívdobogva beleképzelni magam egy Miss Jenny boldogságába és balsorsába! Nem tagadom: ma is vonz egy kicsit ez a műfaj. De már olyan ritkán érek rá olvasni, hogy a könyv igencsak ízlésem szerint való kell legyen. És az az író a legkedvesebb, akinél a magam világára

⁴⁴ Vö. Culler 1997, 17-37.

⁴⁵ Vö. Culler 1997, 257-326.

⁴⁶ Saját példám.

ismerek [in dem ich meine Welt wiederfinde], akinél úgy folyik az élet, mint körülöttem, akinek a története úgy érdekel, és olyan közvetlenül hat rám, mint a saját otthoni életem, amely persze nem maga a paradicsom, de nagyjából mégis kimondhatatlan boldogság forrása. (Goethe 1995, 23-24)

Lotte itt kifejtett nézetei szerint, amelyeket Werther is oszt, az esztétikailag értékes művek – vagyis azok, amelyek egyáltalán olvasásra méltók – az életről, számunkra ismerős dolgokról, már megtapasztalt emberi problémákról szólnak. Ezeket az arra képes olvasó (jelen esetben Lotte, szemben unokahúgával) a műben újra felismeri, és a felismerés következtében igazként fogadja el. A így kanonizált irodalmi mű (és a kanonizáló kritika) ezáltal egyfajta útmutatóként, morális forgatókönyvként kezd el funkcionálni, ami végső soron a már meglévő világvélemény, értékrend, ideológia és társadalmi formáció megerősítéséhez, azaz reprodukciójához vezet.

A józan észre alapuló irodalmi szemlélet nagyra értékeli a szerzőt és a kritikust, vagyis az 'igaz tudás' forrását, illetve közvetítőjét;⁴⁷ de lebecsüli a teoretikust, aki csak feleslegesen magyarázza azt, ami természetes és nyilvánvaló, vagyis józan (paraszti) ésszel is belátható.⁴⁸ Ugyanakkor ez az olvasásmód is implikál egyfajta elméletet, amelyet Belsey úgy hív: expresszív realizmus. "Ezen elmélet szerint az irodalom a tapasztalat *valóságát* tükrözi oly módon, ahogy azt egy (különösen tehetséges) individuum látja, a ki ezt egy olyan diskurzusban *fejezi ki*, amely lehetővé teszi más individuumok számára, hogy igazként ismerjék fel." (Belsey 1991, 7)⁴⁹

⁴⁷ Vö. az ún. Klopstock-jelenettel: "Lotte az ablakpárkányra könyökölt, megjáratta szemét a tájon, föl nézett az égre. Aztán rám, és láttam, hogy könnyes a szeme. Kezemre ejtette a kezét, és azt mondta: – Klopstock. – Rögtön tudtam, melyik fenséges ódára gondol [...] Ó, ha az a nemes költő látta volna megistenülését abban a szempárban! És jaj, bár ne hallanám azóta annyiszor ajakbiggyesztve említeni szent nevét" (Goethe 1995, 29).

⁴⁸ Vö. Werther közönyével, amelyet egy 'tudós' fiatalemberrel szemben mutat: "Néhány napja V.-hez volt szerencsém. [...] Mostanában abszolválta a főiskolát, nem hiszi magát nagy bölcsnek, de azért azt, hogy többet tud másnál, erősen hiszi. [...] elem tálalt egy rakás tudományt, Batteaux-tól Woodig, De Piles-től Winckelmannig, biztosított felőle, hogy töviről hegyire végigolvasta Sulzer elméletének első részét, és van egy Heyne-kézirata az antik világ tudományáról. Helyes, mondtam" (Goethe 1995, 13).

⁴⁹ "This is the theory that literature reflects the *reality* of experience as it is perceived by one (especially gifted) individual, who *expresses* it in a discourse which enables other individuals to recognise it as true."

Annak ellenére, hogy az expresszív realizmus elmélete számos ellentmondást tartalmaz, a reprodukív kritikai gyakorlat – épp az elmélet elhallgatásával – sokáig az olvasás egyetlen és 'természetes' módját jelentette. Bár a 20. században jelentkező elméleti irányzatok – melyek közül Belsey az Új Kritikát, Northrop Frye strukturalizmusát, illetve az 'olvasó erejét hirdető' elméleteket [reader-power] tárgyalja⁵⁰ – számos problémát felszínre hoztak, és megdöntötték az expresszív realizmus egyeduralmát, a reprodukív kritikai gyakorlatot nem tudták radikálisan megváltoztatni, mert nem szakítottak az empirista-idealista világértelmezéssel, amire a józan ész épül.

Az i gazi fordulatot Belsey szerint a poszt-saussure-i elmélet hozta, amely nemcsak az expresszív realizmus egyes feltevéseit kérdőjelezte meg, de magát a józan ész koncepcióját is, vagyis "azt a kollektív és időtlen bölcsességet, amelynek megkérdőjelezetlen jelenléte minden természetesnek vett dolog forrásának és garanciájának tűnik" (3).⁵¹ Következésképp a józan ész maga is ideológiailag és diskurzívan meghatározott, vagyis egy specifikus történelmi szituációhoz kötött társadalmi formáció jelölő gyakorlatának terméke. "Olvasókként és kritikusokként", írja Belsey, "lehetőségünk van úgy dönteni [we can choose actively], hogy felkutadjuk a szöveg termelésének folyamatát: a szöveget alkotó diskurzusok elrendezését és azokat a stratégiákat, amelyek segítségével elleplezi a beleírt ideológia következtelenségeit és ellentmondásait" (129).⁵² Ez a produktív kritikai gyakorlat célja.

Összegzésként tehát elmondható, hogy míg a reprodukív kritika a szövegek egymás közti különbözőségét kutatja – ezáltal elhatárolva a jót a rossztól, a művészt a nem-művésztől, a valódit a nem-valóditól, az olvasásra érdemest attól, amire kár az időt fecsérelni stb. –, addig a Belsey által is propagált produktív kritika az egyes szövegen belüli különbözőséget keresi, "ami ellehetetleníti az értékek állításának alapját" (Johnson 1994, 148). Másképp fogalmazva: a reprodukív kritika ismerőssé teszi, és ezáltal erősíti a szövegbe írt ideológiát, a produktív kritika elidegeníti, és így gyengíti a szövegbe írt ideológiát.

Ezek után az a kérdés, milyen viszonyban áll mindezzel a hiperkritika.

⁵⁰ Vö. Belsey 1991, 15-36.

⁵¹ "the collective and timeless wisdom whose unquestioned presence seems to be the source and guarantee of everything we take for granted"

⁵² "As readers and critics we can choose actively to seek out the process of production of the text: the organisation of the discourses which constitute it and the strategies by which it smooths over the incoherences and contradictions of the ideology inscribed in it."

3. A Szövegtől a hipertext felé

Az alábbi fejezetben három olyan érv olvasható, amely a posztstrukturalista kritikust az elektronikus médiumra való áttérésre bírhatja. Ezek a következők:

1. A hipertext végletekig viheti a hagyományos irodalmi szemlélet kritikáját.
2. A hipertext fogalmát megalkotó Nelson dokuverzuma létrehozhatja Derrida univerzumát.
3. A hipertexttel a Lacan utáni teoretikusok egy olyan laboratóriumra tehetnek szert, ahol tesztelhetik fogalmaikat, s így dolgozhatnak az irodalom kopernikuszi fordulatával előállt elméleti problémák megoldásán.

3.1. A hipertext mint a hagyományos irodalmi szemlélet végletekig vitt kritikája

Még mielőtt rátérnénk Landow hipertextről szóló könyvének tárgyalására, érdemes felidézni a Paul Delanyval közösen írt tanulmányát, amelynek felütése a következőképp vezeti be a fogalmat: "egy írni-olvasni tudó kultúrában az évszázadok alatt kifejlődött szövegstruktúrák [textual structures] majdnem olyan erőteljesen meghatározzák [determine] a gondolkodást, mint az a struktúra [structure], amely minden kifejezést kialakít, a nyelv" (Delany és Landow 1991, 3). Miként az idézetből kiderül, Belsey-hez, illetve az általa hivatkozott teoretikusokhoz hasonlóan Landow és Delany is a kommunikációs médium szerepének hangsúlyozásából indulnak ki, de ők a nyelven kívül már az annak rögzítésére szolgáló médiumot is vizsgálat alá veszik: "Amíg a szöveg egy fizikai médiumhoz társult, az írók és olvasók természetesnek vették három döntő tulajdonságát: azt, hogy a szöveg *lineáris* [linear], *lehatárolt* [bounded], és *változatlan* [fixed]" (Uo.). A szerzőpáros itt a poszt-saussure-i elmélet által is támadott 'természetes' minőségekre hívja fel a figyelmet, majd rámutat a természetesnek tartott koncepciók – vagyis az ideológia – társadalomformáló működésére: "Tudósok és szerzők generációi a gondolkodás szabályaiként internalizálták ezeket a jellemzőket, aminek aztán mindent átható társadalmi következményei lettek" (Uo.). A hipertext ezek után adott meghatározása pedig per a d e f i n i t u m i deológiakritikai potenciállal ruházza fel a számítógépet: "Úgy definiálhatjuk a *Hipertextet*, mint a számítógép azon használatát, amely a hagyományos írott szöveg lineáris, lehatárolt és változatlan jellegének meghaladását célozza" (Uo.). A meghatározás fennmaradó részében a szerzőpáros az a feltételt nevezi meg, amely a számítógép fent említett kritikai potenciáljának kiaknázásához szükséges: "A könyv statikus formájával ellentétben a hipertext nem-szekvenciálisan írható és olvasható; egy változtatható struktúra, amely szövegegységekből (vagy Roland Barthes terminusával: *lexiákból*) és az őket

összekötő elektronikus kapcsolóelemekből épül fel" (Uo.).⁵³ Ezek szerint az elektronikus szöveg akkor képes a hagyományos irodalmi elképzelések megdöntésére, ha a korábban már említett nem-lineáris, hálószerű struktúrával rendelkezik – szemben a szekvenciális nyomtatott szöveggel, amely "szavak egyetlen vonalra illeszkedő sorozata, amelyek sorra átadják egyetlen jelentésüket" (Barthes 1996b, 53).

Landow és Delany közös tanulmányának felütése tehát – bár eltérő irányból, a nyelv struktúrája helyett a szöveg struktúrája felől közelítve – megerősíti a kritika Belsey által propagált értelmezését. Az idézett szöveg azonban ennél többet is elvégez, mert nemcsak a szövegek egy bizonyos csoportjához, a szűk értelemben vett kritikai írásokhoz társít ideológiakritikai funkciót, hanem minden olyan irodalmi tevékenységhez, amely hipertext formátumban valósul meg – következésképp a szépirodalom írásához, az irodalmi antológiák írásához, az irodalomtörténet-írásához stb. Ez megmagyarázza, hogy a kritikai gyakorlat kérdését felvető tanulmányában miért ír Landow a szorosán vett kritikusok mellett általánosságban az irodalmárokról. A hiperkritika tehát az eredetileg nyomtatásban megvalósuló ideológiakritikai tevékenység kiterjesztése minden hipertext struktúrájú szövegre. Másképp fogalmazva, a hiperkritika egy felfokozott, végletekig vitt kritika.

Ezen utóbbi értelemben a 'hiperkritika' szó egyébként nem új, mert – elsősorban melléknévi alakjában – az angol nyelvben eddig is létezett. A szó jelentése és a hozzá kapcsolódó értékítélet itt azért lehet releváns, mert jól példázhatja a józan észre alapuló szemlélet ellentmondásosságát. A hagyományos szóhasználatban ugyanis a 'kritika' az expresszív realizmusnak megfelelő tevékenységet jelöli, vagyis azt, ami különbséget tesz 'jó' és 'rossz' között. Ez a tevékenység – mint már fentebb láttuk – pozitív, hiszen ez az adott társadalmi formáció fennmaradásának feltétele. Ez a lapján a zt várnánk, hogy a *hiper-* 'to a n

⁵³ "in a literate culture, the textual structures that have evolved over the centuries *determine* thought almost as powerfully as the primal structure that shapes all expressions, language. So long as the text was married to a physical media, readers and writers took for granted three crucial attributes: that the text was *linear*, *bounded*, and *fixed*. Generations of scholars and authors internalized these qualities as the rules of thought, and they had pervasive social consequences. We can define *Hypertext* as the use of the computer to transcend the linear, bounded and fixed qualities of the traditional written text. Unlike the static form of the book, a hypertext can be composed, and read, non-sequentially; it is a variable structure, composed of blocks of text (or what Roland Barthes terms *lexia*) and the electronic links that join them."

excessive degree; above; over' / 'rendkívül nagyfokú; túl-; túlzott' előtaggal bővült szó egy olyan tevékenységet jelöl, amely még nagyobb társadalmi elismerésben részesül. Csakhogy épp ennek ellenkezője áll fenn. A *hypercritical* 'too critical, esp of small faults' / 'túl szigorúan bíráló; a kritikát végtelékig vivő; nehezen kielégíthető [olvasó, bíráló]; kákán is csomót kereső' jelző negatív értelemben használatos.⁵⁴

Az a kérdés azonban, hogy mi szükség van a 'kritika' hiperré fokozására, nemcsak a szó reprodukív, de produktív értelmezése esetén is felmerülhet – ami viszont felszínre hozza Landow és Belsey álláspontjának egy lényeges különbségét. Ugyanis míg Belsey szerint a természetesnek, adottnak tartott – valójában hagyományos – irodalmi koncepciók a 19. században, az ipari kapitalizmussal egyidejűleg alakultak ki, Landow egészen Gutenbergig, a könyvnyomtatás feltalálásáig vezeti vissza őket. Mivel tehát Landow a hagyományos irodalmi szemléletnek nagyobb érvényességi teret tulajdonít, mint Belsey, érthető, hogy az ez ellen irányuló kritikai tevékenységet is nagyobb mértékben tartja szükségesnek.

Az a tény, hogy az expresszív realista szemlélet a 19. századnál korábbi szövegekből – így például a *Werther*ből – is kiolvasható, Landow álláspontját látszik igazolni. Amennyiben tehát a hagyományos irodalmi szemlélet a nyomtatás technológiájának terméke, érthető, hogy Landow és Delany az új technológiától egy új szemlélet kialakulását várja: "A hipertext történelmi kontextusba helyezi legszokványosabb feltételezéseinket, leszállítja őket az absztrakció égi magasságából, és egy adott technológia és történelmi éra következményeként tünteti fel. Biztosak lehetünk benne, hogy elkezdődött az elektronikus textualitás új korszaka" (Delany és Landow 1991, 7).⁵⁵

3.2. *Nelson dokuverzuma mint Derrida univerzuma*

A 'hipertext' kifejezést Theodor H. Nelson használta először 1965-ben az ún. Xanadu-tervezet kapcsán, melynek célja egy olyan elektronikus információtároló hely – 'dokuverzum' [docuverse] – létesítése volt, amelyben a valaha írt összes szöveg megtalálható.⁵⁶ A *Hypertext 2.0* című könyv bevezetője a következőképp idézi a nelsoni meghatározást:

⁵⁴ Vö. OALD, AMN.

⁵⁵ "Hypertext historicizes many of our most commonplace assumptions, forcing them to descend from the ethereality of abstraction and appear as corollary to a particular technology and historical era. We can be sure that a new era of computerized textuality has begun; but what it will be like we are just beginning to imagine."

⁵⁶ Vö. Nelson 2000; Feldman 1995, 79-82.

'Hypertext'-en nem-folyamatos írást értek – olyan szöveget, amely elágazik, és választási lehetőséget kínál az olvasónak, és amely leginkább egy interaktív képernyőn olvasható. Általában kapcsoló elemekkel [link] összekötött szövegdarabok soraként képzelik el, melyek különböző útvonalakat biztosítanak az olvasónak (Landow 1997, 3).⁵⁷

Úgy tűnik, hogy Landow ezen írása szorosabban követi Nelsont a hipertext definiálásakor, mert a technológia helyett itt "a szövegdarabokból – amit Barthes lexianak hív – és az azokat összekötő elektronikus kapcsolóelemekből szerkesztett szöveget" jelöli a terminussal (Uo.).⁵⁸

A kritikus teendőivel foglalkozó tanulmányhoz hasonlóan ez a könyv is az interdiszciplináris konvergenciák megállapításával kezdődik. "Az irodalomelmélet szakértőinek megállapításai és a számítástechnika teoretikusainak kijelentései jelentős konvergenciát mutatnak", írja Landow a "Hypertextuális Derrida, posztstrukturalista Nelson? [Hypertextual Derrida, Poststructuralist Nelson?]" alcím alatt, majd így folytatja: "E két terület szakértői – többnyire egymástól függetlenül – olyan evidenciákkal szolgálnak, melyek nagy horderejű változások közepette utat mutatnak a kortárs episztemébe" (2).⁵⁹ Ahhoz azonban, hogy az elméleti írásokkal elkezdődött "paradigmaváltás" vagy "forradalom" (Uo.) valóban megtörténjen, Landow szerint elengedhetetlen a számítógép. A technológia ugyanis nemcsak Nelson tervét valósítja meg, de azt is, amit még maga Derrida sem tudott elgondolni:

Ha a dekonstrukció mindenütt bekövetkezik, ahol van valami, van egy "az" (*ça*) – és ez nem korlátozódik a jelentésre vagy a szövegre, ha ez utóbbit elterjedt "könyvízü" értelmében vesszük –, akkor azt kell még végiggondolnunk, hogy mi történik világunkban és a "modernitásban" akkor, amikor a dekonstrukció – maga a szó, kitüntetett témáival és mozgékony stratégiáival stb. együtt – motívummá válik. Nincs

⁵⁷ "By 'hypertext' I mean non-sequential writing – text that branches allows choices to the reader, best read at an interactive screen. As popularly conceived, this is a series of text chunks connected by links which offer the reader different pathways."

⁵⁸ "text composed of blocks of texts – what Barthes terms a *lexia* – and the electronic links that join them"

⁵⁹ "Working often, but not always, in ignorance of each other, writers in these areas offer evidence that provides us with a way into the contemporary *episteme* in the midst of major changes."

egyszerű és formalizálható válaszom erre a kérdésre (Derrida 1992a, 5).

Landow válasza egyszerű: hipertext!

Mielőtt tovább érvelnék a hipertextre történő átállás mellett, érdemes egy pillantást vetni a következő bekezdésre is, amely a posztstrukturalista elmélet heterogeneitásának problémáját a következőképp oldja meg: "E paradigmaváltás szinte minden résztvevője [...] az elektronikus írást a nyomtatott könyv erősségeire és gyengeségeire adott direkt válasznak tekinti" (Uo.).⁶⁰ Belsey-vel ellentétben Landow ezek szerint nem a poszt-saussure-i nyelvelméletre hivatkozva próbálja homogenizálni az eltérő elképzeléseket. A hipertexttel való összevetés szempontjából számára nyilván a könyvvel szembeni kifogások a hangsúlyosak, amelyekre akad is példa bőven a korábban említett szerzők írásaiban. Olyan kijelentések, mint például "Ez nem lesz könyv" (Derrida 1992b, 125), "a Szöveg nem állhat meg például egy könyvtári polc végén" (Barthes 1996a, 68), vagy "Az írható szöveg nem dolog – hiába is keresnénk a könyvesboltok polcain" (Barthes 1997, 15) Landow-t látszanak igazolni.

3.3. A kopernikuszi fordulattól a hipertext-laboratóriumig

Landow írásaiban többször visszatér egy motívum, amely tovább erősítheti a produktív kritikai gyakorlat és a hiperkritika kapcsolatát. Ehhez érdemes felidézni Belsey azon állítását, miszerint Jacques Lacan nyelv- és szubjektum-felfogása olyan fordulatot hozott az irodalomban, amely leginkább ahhoz hasonlítható, ami a középkorban ment végbe a kozmológiában.⁶¹ Az irodalom kopernikuszi forradalmával beköszöntő szemlélet azonban számos kérdést nyitva hagy. Miként a *Critical Practice* utolsó fejezetének címe jelzi, elindultunk már "egy produktív kritikai gyakorlat felé [towards a productive critical practice]" vezető úton (Belsey, 1991, 125), de még számos problémával kell szembenéznünk, mert az új koncepciók nem kikezddhetetlenek. "Ez azonban csak annyit jelent, hogy van még min dolgozni. Kopernikusz csupán elkezdte a kozmológia újragondolását, amit Galilei, Kepler és Newton folytatott, és művük még mindig befejezetlen" (145).⁶² Belsey szerint egy

⁶⁰ "Almost all parties to this paradigm shift [...] see electronic writing as a direct response to the strengths and weaknesses of the printed book."

⁶¹ Vö. Belsey 1991, 130-137.

⁶² "But this means only that there is more work to be done. Copernicus merely began a rethinking of cosmology which Galileo, Kepler and Newton continued, and the work still remains incomplete."

olyan kritikai gyakorlat létrehozása a cél, amely egyrészt teljesen megfelel az új elképzeléseknek, ugyanakkor nem tér ki azon problémák elől, amelyekkel "a termelés egy új módozatának kialakulása jár" (146).⁶³

Landow tulajdonképpen ott kezdi, ahol Belsey abbahagyta – vagyis a számítógépes hipertextben rátalálni vél arra az ideális kritikai gyakorlatra, amely egyrészt egy az egyben megvalósítja, másrészt igazolja vagy kijavítja a dekonstruktív kritikaelmélet elképzeléseit: "A hipertextet használva a teoretikusok olyan laboratóriumra tesznek vagy tettek szert, ahol kipróbálhatják elképzeléseiket. A hipertexttel való olvasásnak vagy a hipertext olvasásának megtapasztalása tisztázza a kritikaelmélet legfontosabb elgondolásait" (Landow 1997, 2).⁶⁴

4. A Szövegtől a hipertext felé... vissza a Műhöz

Amennyiben a jelen dolgozat célja csupán Landow hipertext-elméletének leírása lett volna, itt akár be is fejeződhetne. Az eddigiekben azonban nem történt más, mint az olvasott szövegek értékrendjének reprodukciója. Mert bár a dolgozat – főleg eleinte – számos kételynek adott hangot Landow álláspontjával kapcsolatban, ezeket az előző fejezetben megpróbálta eloszlatni. Ez az eljárás azonban nem felel meg annak a poszt-saussure-i elgondolásnak, miszerint: "Olvasókként és kritikusokként lehetőségünk van úgy dönteni, hogy felkutatjuk a szöveg termelésének folyamatát: a szöveget alkotó diskurzusok elrendezését és azokat a stratégiákat, amelyek segítségével elleplezi a beleírt ideológia következtelenségeit és ellentmondásait" (Belsey 1991, 129). Ez ugyanis a produktív kritikai gyakorlat célja.

Ezen a ponton vissza kell térnünk a Műhöz – értve ezen Landow szövegeit éppúgy, mint a jelen dolgozatot –, megpróbálva felfedni a benne rejlő ellentmondásokat.

4.1. Szöveg vagy hipertext? Mi a különbség?

Az itt következőkben a dolgozat arra vállalkozik, hogy meghatározza a posztstrukturalista, illetve a landow-i szöveg-felfogás különbségét. Annak megállapítása ugyanis, hogy a számítástechnikusok és az irodalomteoretikusok nézetei összetartanak, még nem határozza meg ezek különbségének mibenlétét, csak

⁶³ "involved in the development of a new mode of production"

⁶⁴ "Using hypertext, critical theorists will have, or already have, a laboratory in which to test their ideas. An experience of reading hypertext or reading with hypertext greatly clarifies many of the most significant ideas of critical theory." Vö. Landow 1994, 2.

a kettő hasonlóságára világít rá. Szöveg és hipertext nem egymással, hanem a Művel szemben definiálódnak. Miként már láttuk, Landow azonban a hipertextet a Szöveg-elmülethez tartozó koncepciókkal is összeveti. Delanyval közösen írt tanulmányában például a következő mondattal: "In fact, hypertext creates an almost embarrassingly literal embodiment of such concepts" (Delany & Landow 1991, 6).

Ez a kijelentés tűnik legalkalmasabbnak arra, hogy a hipertexttel kapcsolatos problémafelvetések kiindulópontjául szolgáljon, hiszen maga állítja saját jelentőségét. A mondatot ugyanis grammatikailag egy ún. 'concessive conjunct' vezeti be, amely az előtte elmondottakhoz képest – ami Landow érintett írásában az elméletek konvergenciájának megállapítása és példákkal történő alátámasztása⁶⁵ – valami 'váratlan, meglepő' közlést jelez. Sőt, a 'concessive conjunct' nyelvtani funkciót betöltő *in fact* 'in truth; really / való(já)ban; tényleg' a mondandót valódi igazságként tünteti fel.⁶⁶

Mit állít tehát Landow a hipextről?⁶⁷

A 'create' [1. cause (sth) to exist; make (sth new or original) / alkot; terem; létrehoz; 2. have (sth) as a result; produce / eredményez; okoz; kelt;] ige jelentésének bipolaritása az alanynak tulajdonított (ön)tudatosság meglétéből, illetve hiányából adódik. Irodalmi tárgyra vonatkoztatva ez annyit tesz, hogy a 'create' ige egyszerre állítja és tagadja a hipertext meta-jellegét – gondoljunk itt akár a metafikcióra,⁶⁸ akár a metanyelvre. Ez a fajta paradoxitás azonban nem különbözteti meg a hipertextet a Szövegtől, melynek öntudatából adódó uralma csupán önmaga uralhatatlanságának a tudata, illetve meglátásából adódó tudása csupán vakságának nem-tudása.

Az ige bipolaritása ugyanakkor homályban hagyja azt a kérdést, hogy a technológiaként értett hipertext hatása mennyiben függ a felhasználóktól. Bár Landow Delanyval közösen adott definíciója a hipertextet a számítógép kritikai célú használataként definiálta, ennek feltételeként a szöveg strukturális jegyeit nevezte meg.

⁶⁵ Uo.: "These deep theoretical implications of hypertext converge with some major points of contemporary literary and semiological theory, particularly with Derrida's emphasis on decentering, with Barthes's conception of the readerly versus the writerly text, with post-modernism's rejection of sequential narratives and unitary perspectives, and with the issue of »intertextuality«. In fact, hypertext creates an almost embarrassingly literal embodiment of such concepts".

⁶⁶ Vö. UGE.

⁶⁷ Az itt következő szemantikai elemzést vö. OALD, AMN.

⁶⁸ Vö. Currie (1995).

Az igéből kiolvasható másik közlés, azaz hogy a hipertext a Szövegből valami újat vagy eredetit csinál, ezen a ponton látszólag már nem információ-értékű, hiszen éppen az újdonság megnevezését várjuk. Csakhogy az 'original / eredeti' [1. existing from the beginning; first or earliest / kezdetektől fogva létező; első vagy legkorábbi; 2 (a) newly created or formed; fresh / újonnan alkotott vagy formált; (b) able to produce new ideas; creative / kreatív; 3. painted, written, etc by the artist; not copied / a művész által festett, írt stb.; nem másolt] nemcsak azt az új valamit jelöli, amely nem pusztán másolás eredménye, hanem valami fantáziát vagy művészt is felmutat. A szó éppúgy vonatkozik a másolás tárgyát képező régre. Az 'original / eredeti' szó implikálásával a 'create' ige gyakorlatilag beidéz a realizmus egész problematikáját, amely a következőképp összegezhető.⁶⁹

A realizmus egy olyan esztétikai eljárás, amely szakított a művészet klasszikus elvárásaival, [ti.] hogy olyannak mutassa az életet, amilyennek lennie kellene, azért, hogy olyannak mutassa az életet, "amilyen". [...] Csakhogy az a próbálkozás, amelynek célja, hogy olyannak mutassa az életet, amilyen, hogy a "valóság" egyfajta torzításmentes tükreként, tökéletesen áttetsző ablakként használja a nyelvet, tele van ellentmondásokkal. A realizmusnak [...] egyértelmű kapcsolatot kell tételnie a jelölő [...] és az általa reprezentált dolog között [...]. A realizmusnak tulajdonképpen lepleznie kell saját mesterkedését, meg kell próbálnia transzparenciába kényszeríteni a nyelvet azáltal, hogy ideológiailag konstruált valóságérzetünkhöz folyamodik. A realizmus soha nem tudja teljes összetettségében, redukálhatatlan bőségében felmutatni a világot. Valóságosságát olyan irodalmi és ideológiai konvenciók bevetésével éri el, amelyekhez valamiféle igazságérték társult. [...] A realista regény a harmónia végső helyreállítására törekszik, és így újra megnyugtatja az olvasót, hogy a jelek és kulturális gyakorlatok értékrendszere, amelyben a szerzővel osztozik, nem forog veszélyben. A realista regény politikai szerepe ezek után evidens; miközben megpróbálja olyannak mutatni a világot, amilyen, végső soron gyakran újra megerősíti azt a módot, ahogyan a dolgok állnak. (Keep 2000, hfl0254.html)

⁶⁹ Vö. Belsey (1991), Kibédi (1997).

Összességében a 'create' ige jelentésmezeje tehát nemcsak a hipertext és Szöveg közti különbség mibenlétét érintő eredeti kérdést hagyja nyitva, hanem egy újat is szül, amely már magára a különbség létre vonatkozik.

Az 'almost' [nearly; not quite / csaknem, majdnem] embarrassingly [causing (sb) to feel self-conscious, awkward or ashamed; causing mental discomfort or anxiety to (sb) / zavarba ejtően; kínos, kellemetlen módon] az utána álló jelzót módosítja, de a 'self-conscious / 1. öntudatos; 2. zavart' révén beidézi az igében rejlő 'meta'-problematikát.

Nem kevésbé paradox a 'literal' [1 (a) corresponding exactly to the original / pontos, hű (visszaadása); valódi; (b) concerned with the basic or usual meaning of a word or phrase / szó szerinti, a szó szoros értelmében vett; 2. unimaginative; prosaic / fantázia nélküli; a tényekhez túlságosan ragaszkodó;] jelző sem, hiszen (1a) jelentésében az 'original / eredeti' ismétlésével megerősíti az igében, illetve a realizmus koncepciójában rejlő paradoxont; míg második jelentésében feloldja azt, amennyiben az 'original / eredeti' két jelöltje közötti feszültség éppen abból a 'fantázia'-többletből adódik, amelyet a 'fantázia nélküli' elvesz.

A feloldhatatlan ellentmondás azonban nemcsak a 'literal' (1a) és (2) jelentése között áll fenn, hanem benne van magában az (1a) jelentésben is: a 'pontos, hű (visszaadása valaminek)'-'valódi' polaritás visszavezet bennünket az 'original / eredeti'-problematikához.

A 'literal' ilyen fokú paradoxitása épp eléggé megmagyarázza az 'embarrassingly' használatát. A határozó érvényességéből azonban visszavesz az 'almost / csaknem, majdnem', amely így felvillantja annak lehetőségét, hogy a 'literal' eddig nem érintett (1b) jelentése megnevezi végre az újfajta textualitás mibenlétét. Annak ismeretében, hogy a Szöveg – helyesebben a Szöveg-elmélet, amely azonban maga is Szöveg – "»megelégszik« azzal, hogy metaforikus marad" (Barthes 1996a, 68), belátható, hogy hipertext és Szöveg megkülönböztetése a 'szó szerinti'-'metaforikus' tengely mentén történik.

Ezen utóbbi állítás valóban megdöbbentő, hiszen miként arra Belsey is felhívja a figyelmet, a végtelenül plurális és nyitott 'írható' szöveg "definíciója szerint nem létezhet [by definition unable to exist]" (Belsey 1997, 145).⁷⁰ Hasonlóképpen, "Derrida univerzuma például, amelyben nincs más, csak a

⁷⁰ Vö. Barthes 1997, 16: "Képzeljünk el először egy olyan szöveget, amely maga a diadalmas pluralitás [...] Mindazonáltal a pluralitás hangsúlyozása, amellet, hogy szükséges, nehézségekre is ütközik, mivel egyszerre igaz, hogy semmi sem létezik a szövegen kívül, valamint az, hogy nincs teljes szöveg [...] A szövegről egyaránt le kell választani azt, ami kívül van rajta, valamint önnön totalitását".

különbözőség végtelen játéka, egy az egyben elképzelhetetlen [literally unthinkable], ahogy ezt maga [ti. Derrida] is felismeri" (Uo.).

A Szöveg-elmélet felől olvasva ez az ellentétpár azonban nem alkot bináris oppozíciót, mert metaforikusságon az irodalmi nyelv retoricitása értendő, a referenciális és figuratív jelentés többértelmű keveredése, amely ellenáll a szó szerinti fordításnak.⁷¹ Ha a hipertext mégis képes a Szöveg pluralitását redukálni, ez a Szöveg irodalmi jellegének elvesztésével jár.

Az 'embodiment' az angol 'embody' [1. express or give visible form (to ideas, feelings, etc) / kifejezésre juttat, láthatóvá tesz, megtestesít, valóra vált; 2. include or contain sth / magába foglal, tartalmaz] igéből képzett főnév. Ha ezt a 'create' igével együtt fordítanánk magyarra, akkor nagyjából az 'embody'-val egyenértékű névszói állítmányt kapnánk. Az 'embody' első jelentése a hipertextet valamiféle transzparens médiumként tünteti fel, s ezzel visszakanyarodik a realizmus kérdéséhez és a 'meta'-problematikához. Az ige második jelentése sem magyarázza meg a hipertext mibenlétét; sőt, a 'create' igéhez hasonlóan elbizonytalanít a különbség meglétét illetően is. Az ugyanis, hogy a hipertext magába foglalja a Szöveget (lexiákat), egyrészt eddig is tudott volt, másrészt még azt sem állítja, hogy a hipertext több-e egyáltalán valamiben

"In fact, hypertext creates an almost embarrassingly literal embodiment of these concepts." Hogy mi az a váratlan vagy meglepő dolog, amit valójában megtudunk? Azt, hogy ez a mondat – vagyis a fordítók legsötétebb rémálma, amely nemhogy nem jelent ki semmit, de abban is elbizonytalanít, hogy van-e egyáltalán mit kijelenteni – maga is Szöveg, ennek minden implikációjával. Landow első ténymegállapítása az elméletek konvergenciájáról egyben az utolsó is.

4.2. Az empirista-idealista szemlélet bástyája: a tapasztalat univerzalizációja

Azzal, hogy az elmélet gyakorlati megvalósulását a technológiától teszi függővé, s ezáltal bizonytalan időre elhalasztja, Landow felvértezi magát a támadással szemben, hiszen empirikusan nem bizonyítható, hogy téved. Ezzel azonban meg is van Landow támadható pontja, nevezetesen az empirikus szemlélet, amely például az "empirikus laboratóriumról [empirical laboratory]" (Landow 1997, 307) alkotott elképzelésében is megnyilvánul. Vagyis a hipertext-elmélet úgy próbálja bebizonyítani a poszt-saussure-i elmélet helyességét, hogy a tapasztalatok valóságát és egyetemeségét állítja – azt, aminek érvényességét a poszt-saussure-i elmélet megkérdőjelezi. Landow szerint ugyanis "a hipertextuális környezetben való

⁷¹ Vö. De Man (1989).

írásnak és olvasásnak rövid *megtapasztalása* is demisztifikálja a nyomtatott könyv kultúráját" (Landow 1997, 307 [Kiemelés tőlem: N.A.]).⁷²

Ezzel azonban nem törli el a józan ész szemléletét, hiszen ami bizarr, érthetetlen volt a könyv korában, annak "a hálózatosan összekapcsolt elektronikus szöveg világában jócskán van értelme [sense]" (Landow 1994, 39). Vagyis a 'természetesnek' tartott hagyományos irodalmi koncepciókat azáltal reméli végleg megdönteni, hogy a józan észre hagyatkozik, s természetesnek tünteti fel az új koncepciókat. Miként David Boltert idézi: "ami természetellenes volt a nyomtatásban, az természetes lesz az elektronikus médiumban és nemsokára felesleges lesz bármit is mondani, mert meg lehet mutatni" (Landow 1997, 2). Ezzel azonban a poszt-saussure-i elmélet éppúgy elleplezné magát mint elméletet, mint tette azt az expresszív realizmus.

A két elmélet valójában nem is alkot bináris oppozíciót, hiszen abban a megfogalmazásban, ahogy Belsey ismertette, az expresszív realizmust a poszt-saussure-i elmélet hozta létre. Expresszív realizmus és poszt-saussure-i elmélet tehát nem kronológiai rendben követik egymást, mint ahogy az az 'empirikus laboratórium' metaforájával járó pozitivistá és teleologikus tudományfelfogás sejtetné. Épp ellenkezőleg, egyszerre születtek, ezért viszonyukat sokkal jobban leírná a 'tudattalan/tudat' metafora (nem freudi, hanem lacani értelemben). A zért lehetetlenség leváltani az egyiket a másikkal, vagy bármelyik felet totalizálni, mert különbözőségként hordják magukban a másikat.

4.3. A metaforákról

Landow argumentációjára jellemző, hogy a legkülönbözőbb tudományok területéről vett hasonlatokkal, metaforákkal próbálja érvelését erősíteni.⁷³ Az a mód, ahogy a jelen dolgozat Belsey 'Kopernikusz' metaforáját Landow 'laboratórium' metaforájához kapcsolta, nagyon hasonlít a landow-i elméletalkotáshoz. Különböző elméleti írásokat olvasva Landow is figyelmes lett bizonyos metaforákra, amelyek jól összeillettek, ezért szükségszerűségként hatottak. Csakhogy épp a jelen dolgozatban így összekapcsolt két metafora példája bizonyíthatja, hogy az egymást erősítő metafora-párok bármelyik eleméről bebizonyítható, hogy önkényesek, nem természetesek. A 'laboratóriumról' már esett szó, nézzük tehát Belsey metaforáját.

⁷² "even a brief experience of reading and writing in hypertext environment denaturalizes and demystifies the culture of the printed book" – A tapasztalatra Landow rengeteget hivatkozik. Vö. Landow 1997, 40., 41, 57, 66, 67, 69, 71, 73, 75, 82, 83, 85, 86, 88, ... , 182, 184, 188, 190, 192, 194, ..., 280, 285, 286, 288, ... stb.

⁷³ Vö. Landow 1997, 39, 46, 58, 76, 89, ..., 274, ... stb.

Ennek önkényessége Roland Barthes metaforája mellé állítva leplezhető le, hiszen a Műtől a Szöveg felé történő episztemológiai elcsúszást ő az einsteini relativitáselmülethez hasonlítja,⁷⁴ ami pedig már 'messze túl' jár Kopernikuszon.

Landow a barthes-i 'írhatót' kapcsolja össze a nelsoni 'dokuverzummal', mert mindkettő hálózatos. Holott az előbbi a fogyasztói társadalom kritikájaként fogalmazódott meg, míg az utóbbi kedvenc metaforája a 'McDonald's', ahol mindenki önkiszolgálhatja magát a szövegekből.⁷⁵ Márpedig a McDonald's a fogyasztói társadalom egyik legjellemzőbb intézménye.

Mindez azt bizonyítja, hogy a metaforák, amelyeket az értelmezés természetesnek prezentál, mindig leplezhetőek, újabb metaforákkal cserélgethetőek.

Landow hipertext-elméletének másik jellemzője, hogy amit az olvasó tapasztalataként emleget, vizuális jelek formájában ölt 'testet'. "The Rhetoric of Hypermedia / A hipermédia retorikája" című írásában Landow az áttekintő ábrák (overviews) hat típusát különbözteti meg: (1) grafikus konceptuális térképek, (2) vektordiagramok, (3) időegyenesekek, (4) természeti tárgyak képei, (5) vázlatok és (6) forrásszövegek képei.⁷⁶ Véleményem szerint ezek azonban csak a lexiák közötti kapcsolatokat adhatják vissza, nem reprezentálják a lexiákon belüli szövegáhalókat, tehát nem adhatják vissza a teljes szövegstruktúrát.

Befejezés?

Válaszul a számítógépek és a médiaelméletek rohamos terjedésére, a jelen dolgozat George P. Landow hipertext-elméletét tárgyalta, különös tekintettel ezen elmélet azon vonatkozásaira, amelyek a posztstrukturalista kritikát érintik. A hiperkritika-elmélet felépítését vizsgálva a dolgozat a következő megállapításokra jutott.

Landow azáltal próbálja hatalomhoz/hatalomra juttatni a posztstrukturalizmust, hogy rámutat ezen elmélet konvergenciáira a hipertext(ualitás) fogalmával. Megállapítja a terminológiai egybeeséseket, amelyeket aztán a posztstrukturalista elképzelések bizonyítékaként olvas (félre). Ebből következően elmulasztja megvizsgálni a két elmélet divergenciáit, illetve külön-külön sem problematizálja ezeket az elméleteket.⁷⁷ Az irodalom különböző összetevőinek – például a szerző, az olvasó, a szöveg – tárgyalása során Landow a technológiai médiumra koncentrálván tematizálatlanul hagyja a nyelv és a valóság

⁷⁴ Vö. Barthes (1996a, 67-68).

⁷⁵ Vö. Keep (1995).

⁷⁶ Vö. Landow (1991, 90-94), Keep (2000).

⁷⁷ A hipertext (Bush, Engelbart, Nelson) elméletek kritikájához lásd. Porobka (2001).

kérdését. Ezért aztán újra meg újra visszacsúszik egy pre-saussure-i nyelvfelfogásba. Az elméleti terminusokat is ezért tekintheti metaforák helyett a textuális valóság közvetlen, egy az egyben való leképezésének. A metaforák másrészt számára a vizuális jelekkel megegyező státust kapnak, amelyek egyértelmű értelmezésének biztosításához empirista-idealista álláspontra kell helyezkednie, aláásva ezzel a posztstrukturalizmus legalapvetőbb állítását a jel önkényességéről.

Landow elméletéből leginkább a vizuális jelek elmélete hiányolható. Amikor ugyanis azt állítja, hogy a hipertext újdonságát a nem-szekvenciális, nem-lineáris struktúra jelenti, Landow nem értelmezi át a vizuális jeleket, amelyek már a nyomtatott könyvben sem lineárisan szerveződtek.

Landow tanulmányának olvasata után a jelen dolgozat szerzője megerősítve látja azt a kiinduló hipotézisét, miszerint a technológiát tematizáló elméletek éppoly jelentős irodalmi, kulturális, sőt politikai befolyással bírhatnak, mint az általuk tárgyalt médiák. Ami ezen utóbbiak determináló erejének megítélését illeti, a dolgozat Philipp Löserhez szeretne csatlakozni, aki szerint:

Miként a metaforák, a médiák is képesek rá, hogy a valóság területeit specifikus módon előstrukturálják, és ezáltal korlátozzák a komplexitást, illetve orientációs segítséget nyújtsanak. Ezzel azonban nem hatnak kényszerként: manipulálhatók, átértelmezhetők vagy mérlegelhetők. A médiumra mint metaforára ezért még mindig érvényes [Blumenberg megállapítása]: "A metafora igazsága egy *vérité à faire*". (Löser 1999, 13)

Végezetül, a jelen dolgozat a tanácstalan kritikusként annyit javasolhat, hogy olvasson kritikusan, hiszen a "kritika nem más, mint az olvasás aktusának metaforája, s ezen aktus már magában véve is kimeríthetetlen" (De Man 1994, 113).

Rövidítések

- AMN Ország, László. 1992. *Angol-magyar nagyszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- OALD Cowie, A. P. ed. 1989. *Oxford Advanced Learners's Dictionary of Current English*. Oxford: Oxford University Press
- UGE Greenbaum, Sidney and Quirk, Randolph ed. 1993. *A University Grammar of English*. Harlow: Longman, 292-294.
- WBD Barnhart, Clarence & Robert. Ed. 1993. *The World Book Dictionary. Volume one A-K*. Chicago: World Book.

Felhasznált irodalom

- Aarseth, Espen J. 1994. "Nonlinearity and Literary Theory." In George P. Landow ed. *Hyper/text/theory*. Baltimore and London: The John Hopkins University Press, 51-86.
- Barthes, Roland. 1996a. "A műtől a szöveg felé." (Ford. Kovács Sándor.) In *A szöveg öröme*. Budapest: Osiris, 67-74.
- Barthes, Roland. 1996b. "A szerző halála." (Ford. Babarczy Eszter.) In *A szöveg öröme*. Budapest: Osiris, 50-55.
- Barthes, Roland. 1997. *S/Z*. (Ford. Mahler Zoltán.) Budapest: Osiris
- Belsey, Catherine. 1991. *Critical Practice*. London & New York: Routledge
- Culler, Jonathan. 1997. *Dekonstrukció*. (Ford. Módos Magdolna.) Budapest: Osiris
- Currie, Mark. 1995. "Introduction." In idem. ed. *Metafiction*. London and New York: Longman, 1-18.
- De Man, Paul. 1994. "A vakság retorikája: Jacques Derrida Rousseau-olvasata," (Ford. Török Attila.) *Helikon* 1-2: 109-139.
- Delany, Paul and Landow, George P. 1991. "Hypertext, hypermedia and Literary Studies: The State of the Art." In idem. ed. *Hypermedia and Literary Studies*. Cambridge & London: The MIT Press, 3-50.
- Derrida, Jacques. 1992a. "Levél egy japán barátához," (Ford. Pöröcz Zsuzsanna és Takács Ádám.) *Nappali Ház* 4: 3-6.

- Derrida, Jacques. 1992b. "Szétszórás – Könyvön kívül," (Ford. Dékány András.) *Pompeji 2*: 125-131.
- Eagleton, Terry. 1983. *Literary Theory. An Introduction*. Oxford: Blackwell
- Feldman, Tony. 1995. *Multimedia – Eine Einführung*. (Ford. Helga Gutz.) Friedrichsdorf: Hardt&Wörner
- Goethe, Johann Wolfgang. 1995. *Az ifjú Werther szenvedései*. (Bor Ambrus.) Budapest: Európa Könyvkiadó
- Jefferson, Ann and Robey, David ed. 1995. *Bevezetés a modern irodalomelméletbe*. (Ford. Babarczy Eszter és Beck András.) Budapest: Osiris
- Johnson, Barbara. 1994. "A kritikai különbözőség: Barthes/Balzac," (Ford. Hegyi Pál.) *Helikon* 1-2: 140-148.
- Keep, Christopher and McLaughlin, Tim. 1995. "Information Server as McDonald's." *The Electronic Labirinth..*
- Keep, Christopher et al. 2000. *The Electronic Labirinth*. <http://jefferson.village.virginia.edu/elab/>. Utolsó hozzáférés: 26 November 2001.
- Kibédi, Varga Áron. 1997. "A realizmus alakzatai (Zeuxisztól Warholig)." (Transl. by Házas Nikoletta.) In Thomka Beáta ed. *Az irodalom elméletei IV*. Pécs: Jelenkor, 131-149.
- Kolb, David. 1994. "Socrates in the Labyrinth." In George P. Landow ed. *Hyper/text/theory*. Baltimore and London: The John Hopkins University Press, 323-344.
- Landow, George P. 1994. "What's a Critic to Do?: Critical Theory in the Age of Hypertext." In idem ed. *Hyper/text/theory*. Baltimore & London: The John Hopkins University Press, 1-48.
- Landow, George P. 1997. *Hypertext 2.0*. Baltimore & London: The John Hopkins University Press
- Landow, George P. 2000a. "Hipertext és virtualitás," (Ford. Ivacs Ágnes.) *Korunk* 4: 41-46.
- Landow, George P. 2000b. <http://www.artpool.hu/hypermedia/landow/html>
- Löser, Philipp. 1999. *Mediensimulation als Schreibstrategie – Film, Mündlichkeit und Hypertext in postmoderner Literatur*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- Liotard, Jean-François. 1993. "A posztmodern állapot." (Transl. by Bujalos István and Orosz László.) In J. Habermas and J. F. Lyotard and R. Rorty. *A posztmodern állapot*. Budapest: Századvég, 7-146.
- Nelson, Theodor H. 2000. "Az alterNETíva," (Ford. Fall Sándor.) *Korunk* 4: 9-16.

Porobka, Stephan. 2001. *Hypertext. Zur Kritik eines digitalen Mythos*. München:
Wilhelm Fink Verlag